

RNI No. MAHMAR48925

स्वयम् ब्राह्मण सेवा

अंक ३ । मुंबई । जुलै-सप्टेंबर २०२२

गणेशोत्सव

हरतालिकापूजन

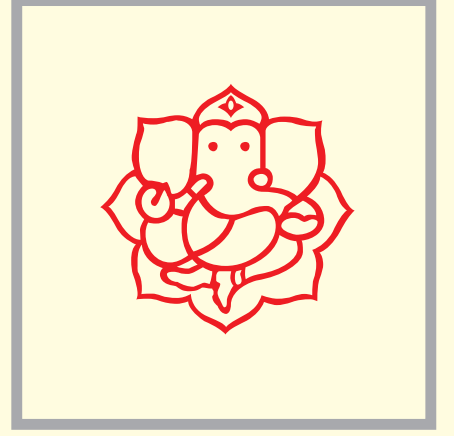

१५ ऑगस्ट

वटपौर्णिमा

नमस्कार,

ह्या वर्षातील आज तिसरे संपादकीय! कोरोना नंतर पहिल्यांदाच भरगच्च असे कार्यक्रम या तिमाहीत झालेत...

यात श्रावण महिन्यात नागपंचमीला श्रावण्या, दीप अमावास्या, भाद्रपद महिन्यात हरीतालिका पूजन, गणेशोत्सव हे सण उत्साहात साजरे झाले.

करोनामुळे प्रलंबित २०२०-२०२१ या आर्थिक वर्षाची वार्षिक सर्वसाधारण सभासुद्धा याच महिन्यात पार पडली, त्यास सभासदांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला.

तदनंतर शारदीय नवरात्र साजरे झाले.

अष्टमीला महालक्ष्मी पूजन, घागरी फुंकण्याचा कार्यक्रम उत्साहात पार पडला.

एकूणच सर्व सुनियोजित कार्यक्रमांना उत्तम प्रतिसाद मिळाला.

नेरुळ येथील आनंदाश्रमाचे / प्रकल्पाचे काम जोरात चालू असून, लवकरच नवीन इमारतीचे काम पूर्ण होईल.

एक अतिशय चांगला सामाजिक उपक्रम आपण हाती घेतला आहे, तरी मी सर्व सभासदांना परत एकदा आवाहन करतो की, त्यांनी यथोचित आर्थिक सहकार्य करून हा उपक्रम यशस्वी करावा...

– कौस्तुभ महाजन
प्रमुख कार्यवाह

■ कार्यकारी संपादक

श्री. योगेश यशवंत केळकर

■ स्वयम् संपादकीय मंडळ

श्री. संतोष बाळकृष्ण वैद्य
श्री. अनिरुद्ध सदाशिव गोडसे
श्री. कौस्तुभ वसंत महाजन
श्री. सतीश कृष्णाजी विद्वांस
सौ. कल्पना वसंत साठे
सौ. अधिता अर्चिस लेले

■ संपादन सहाय्य

श्री. मनोज आचार्य

■ मुखपृष्ठ

श्री. मनोज आचार्य

■ अक्षरजुळणी व मांडणी

अद्वैत प्रिंट्स

■ संपादकीय विभाग पत्रव्यवहार

स्वयम्, ब्राह्मण सेवा मंडळ

भवानी शंकर रोड, दादर (प.)

मुंबई-४०००२८

दूरध्वनी : २४२२९११८

२४३७९९४९

कार्यालयीन वेळा (रविवार बंद)

सकाळी ८.३० ते १२.३०

सायंकाळी ४.३० ते ८.३०

ई-मेल : svayambsm@gmail.com

वेबसाईट : www.bsmdadar.com

उद्योग मंत्र

मनोज कळके

भारतातील उत्पन्न आणि जीवन स्तर उंचावण्याचा सर्वांत प्रभावी उपाय आहे उद्योग! आणि त्यात महिलांचे योगदान वाढत आहे. हे आशादायी चित्र आहे. हे उद्गार काही वर्षांपूर्वी, रूपा पुरुषोत्तमन या महिलेने केले होते. या रूपा पुरुषोत्तमन, सर्व परिचित अशा गोल्डमन सॅक्स या अमेरिकन कंपनीत व्हिपी आणि ग्लोबल इकॉनॉमिस्ट होत्या आणि आता त्या एव्हरस्टोन कॅपिटलमध्ये संशोधन विभागाच्या प्रमुख आहेत.

उद्योजकता म्हणजे उद्योगीवृत्ती आणि उद्योग म्हणजे संपत्ती निर्माण करण्याची कला. गेल्या काही दशकांमध्ये अमेरिका, युरोप, इस्राएल, जपान, कोरिया आणि ऑस्ट्रेलिया या सारख्या देशांनी उद्योगाची कास धरली

लोकसंख्या अल्प आहे, तरीही ते आणि आपण कोणत्याही सरकारी मदतीशिवाय प्रगती करत आहोत हे वास्तव आहे. असे जरी असले, तरीही मी आपले काही महत्त्वाच्या मुद्यांकडे लक्ष्य वेधू इच्छितो.

आपण उद्योगामध्ये एकमेकांना धरून असलो पाहिजे. एकमेकांना मदतीचा हात दिला पाहिजे. जमशेदजी टाटा यांनी पारशी समाजाला १८९४ साली दररोज एकत्र येऊन भेटण्याचा व उद्योगाबद्दल बोलण्याचा सल्ला दिला आणि खरेतर त्यातून त्यांचा 'बिझिनेस क्लब' व्हीटी स्टेशनच्या समोर सुरू झाला. या क्लबचे नाव 'रिप्योन क्लब' आहे. जो आजही कार्यरत आहे. त्याचाच परिणाम आज पारशी लोक उद्योगात कुठे आहेत, हे आपण पाहतो. आपण एकत्र

आले पाहिजे, आपण आपल्या उद्योगांवर चर्चा केली पाहिजे, आपल्या उद्योगांतील समस्या अपराधी भाव न बाळगता एकमेकांना सांगितल्या पाहिजेत. शिवाय ऐकणाऱ्याने त्यावर विचार करून मदत केली पाहिजे, किमान पक्षी त्याची टिंगल किंवा अपप्रचार टाळून, एकत्र आल्यावर आपण नवीन काय खरेदी केली, फिरायला कुठे गेलो या ऐवजी तुझा बिझिनेसमध्ये टर्न ओव्हर किती झाला, तसेच यावर्षी टार्गेट काय आहे? अशा गोष्टींवर चर्चा करायला हव्यात.

आणि प्रचंड संपत्ती निर्माण केली आहे. यामुळेच या देशांमधली गरिबी नगण्य झाली आहे. आपल्या देशातही आज अनेक तरुण-तरुणी उद्योगामध्ये उतरत आहेत आणि उत्तम प्रगती करत आहेत हे जरी आशादायक चित्र असले, तरीही अजून काही गोष्टी आपणास नक्कीच विचारात घेण्यासारख्या आहेत. आपल्याला ज्यू आणि पारशी लोकांकडून खूप शिकायला हवे आहे. विशेष करून आपण ब्राह्मण समाजाने त्यांचा अभ्यास करायला हवा, कारण ब्राह्मण समाज आणि ज्यू तसेच पारशी समाजांत एक साम्य आहे. ते म्हणजे त्यांच्या व आपल्या ब्राह्मण समाजाची

आपल्या राज्यात किंवा देशात, नवनवीन शहरे वसत आहेत. त्यामुळे अनेक नवीन संधी उपलब्ध होत आहेत. या बदलत्या स्थितीचा आपण फायदा करून घेतला पाहिजे. आपला उद्योग विस्तारायचा विचार केला पाहिजे. शहरीकरणामुळे हेल्थ केयर (Health Care), Travel tourism, एंटरटेनमेण्ट इंडस्ट्री, Food Processing तसेच ऊर्जा ही क्षेत्रसुद्धा IT सारखी झपाट्याने वाढत आहेत. त्याचा लाभ घेत आपला उद्योग डिव्हर्सिफाय केला पाहिजे.

आपण उद्योग सुरू करतो तेव्हाच संपत्ती निर्माण करण्याची प्रक्रिया सुरू होते. आपल्या कंपनीचे नाव,

वेबसाईट, लोगो ही आपली बौद्धिक संपदाच आहे. त्यावर आपण लक्ष्य अधिक केंद्रित केले पाहिजे. प्रत्यक्ष उत्पादन, देत असलेल्या आपल्या सेवा, लिखाण, चित्रं, म्युझिक, शिल्प इत्यादी आपल्या बौद्धिक संपदा आहेतच. त्याचबरोबर ठरावीक भौगोलिक ठिकाणी तयार होणाऱ्या वस्तू जसे रत्नागिरी देवगड हापूस, कोल्हापुरी मिसळ किंवा कांजीवरम साडी अशा अनेक गोष्टी सांगता येतील, या सगळ्या आपल्या बौद्धिक संपदा आहेत. त्यांचे ज्ञान मिळवण्यासाठी आणि त्या सुरक्षित करण्यासाठी आपल्याला थोडे कष्ट घेतले पाहिजेत. कारण अजूनही आपल्याकडे त्या बाबतीत तोकड्या भौतिक सुविधा, साधने, पेटंट विषयीचे अज्ञान आणि ते मिळवण्याची किचकट प्रक्रिया हे अडथळे आहेत. १८५७ साली आपणाकडे जेव्हा स्वातंत्र्य युद्ध सुरू होते, तेव्हा अमेरिकेमध्ये पेनसिल्व्हेनिया विद्यापीठामध्ये प्रोफेसर बेंजामिन सिलेमान यांनी रॉकेलचा (रॉक ऑइलचा शॉर्टफॉर्म) शोध लावला. त्याची कथा मजेशीर आहे. मात्र मी येथे ती टाळतो. हे रॉकेल आपण अनेक वर्षे वापरत होतो. स्टँडर्ड ऑइल कंपनीचे निळ्या डब्यातले आणि शेल कंपनीचे लाल डब्यातले रॉकेल आपल्या आधीच्या पिढीत वापरले जात होते.

या प्रोफेसर साहेबांनी रॉकेलच्या पेटंटसाठी अर्ज केला, त्यावेळी अमेरिकेमध्ये पेटंट ऑफिस नव्हते. मात्र त्यांच्या सरकारने ते सुरू केले आणि त्यांना ते पेटंट मिळवून दिले आणि प्रोफेसर बेंजामिन सिलेमान यांना लाखो डॉलर्सची रॉयल्टी मिळाली. मला मुद्दा असा सांगायचा आहे की, प्रोफ बेंजामिन या सरस्वती पुत्रासुद्धा हे पेटंट मिळाले आणि लक्ष्मी त्याच्या घरी चालत आली. आपणही ह्या गोष्टीचा विचार करणे आवश्यक आहे. तसेच आपण आपला उदार दृष्टिकोनसुद्धा सोडला पाहिजे. सर जगदीशचंद्र बोस यांनी १८९८मध्ये बिनतारी यंत्रणेचा शोध लावला आणि त्यावेळी स्वामी विवेकानंद यांनी त्यांच्या अमेरिका स्थित शिष्या भगिनी निवेदिता यांच्याकरवी बोसना पेटंट घेण्याचे सुचवले. पण बोस यांना ज्ञान हे कोणाची मक्तेदारी नसावी, असे वाटत असल्याने त्यांनी ते पेटंट घेण्याचे

नाकारले. पुढे काही वर्षांनी युरोपियन engineer मार्कोनी याने त्याचे पेटंट घेतले व तो प्रचंड संपत्तीचा मालक झाला. हा अति सद्गुणसुद्धा आपण टाळला पाहिजे.

या सर्व मुद्यांचा विचार करून आपण उद्योगात उतरले पाहिजे. अनेक जण नोकरीत असतील, काही उद्योगातही असतील, तर अनेकांना उद्योग सुरू करायचा असेल किंवा काही तरी वेगळे करायचे असेल पण निर्णय होत नसतो, खुल्या मनाने कोणा तज्ज्ञ व्यक्तीशी चर्चा होत नसल्याने परिणामस्वरूप विचार निव्वळ विचारच राहतो.

मात्र आता निर्णय घेतला पाहिजे, जोखीम घेतली पाहिजे, अपयशाची भीती बाजूला ठेवून उद्योगात उतरायला पाहिजे. नोकरीतसुद्धा अपयश येऊ शकते, कंपनी बंद होऊ शकते, लांब ट्रान्सफर होऊ शकते, मतभेद होऊ शकतात आणि या सारख्या अनेक अडचणी येऊ शकतात. त्याची काळजी करत न बसता उद्योगात उतरले पाहिजे. उद्योगाला लागणारे सर्व गुण आपल्या ब्राह्मण समाजामध्ये मुळातच असतात. ते म्हणजे काटकसरीने राहणे, बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घेणे, अडचणीच्या प्रसंगी वेळ निभावून नेणे, लवचिकता, सर्वांना सामावून घेणे व योग्य ठिकाणी बुद्धिमत्तेचा वापर करणे. जी आपल्या समाजात सर्वसाधारणपणे असतेच. मात्र ही बुद्धिमत्ता म्हणजे निव्वळ शैक्षणिक क्षेत्रात मिळवलेले गुण नव्हेत, तर ही बुद्धिमत्ता म्हणजे विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि कल्पकता यांचे एकत्रित मिश्रण आहे. उद्योगामध्ये यशस्वी होण्यासाठी सचोटी-हातोटी-लखोटी ही त्रिसूत्री महत्त्वाची आहे. सचोटी म्हणजे प्रामाणिकपणा, हातोटी म्हणजे कौशल्य आणि लखोटी म्हणजे व्यवहारांची नोंद. ही त्रिसूत्री आणि बुद्धिमत्ता यांचा सुयोग्य वापर करून, आपण कोणत्याही उद्योगामध्ये नक्कीच यश प्राप्त करू शकतो. अंततः असे म्हणणे योग्य वाटते की, 'उद्योगाची धरूया कास, संपत्ती निर्माण करूया खास!'

□

मनोज कळके

मो. ८१०४४१४७६५

विचारधन

मनोज आचार्य

सुख आणि दुःख हे वस्तुतः काय आहेत? किंवा त्यांच्या संकल्पना काय आहेत? या प्रश्नांचा शोध आजवर अगणित लोकांनी विविध प्रकारे घेण्याचा प्रयत्न केला असेल. त्याची उत्तरेदेखील त्यांनी त्यांच्या बुद्धीच्या क्षमतेनुसार मिळवण्याचा प्रयत्न केला असेल. मात्र मनोविज्ञानाच्या दृष्टीने त्यांची केलेली परिभाषा ही त्यांच्या सार्वत्रिक व्याख्येसह किंवा त्यांच्या टीकेसह वेगळी आहे. ती अशी की, सुख आणि दुःख या दोन्ही गोष्टी एकूणच आपल्या मनोदशेवर अवलंबून असतात. त्यासाठी जो-तो स्वयंपणे जबाबदार असतो. याचा सरळ-साधा अर्थ काढायचा झाल्यास सुख आणि दुःख आपल्या प्रत्येकाच्या हातून घडणाऱ्या त्या-त्या कर्मांमुळे, क्रिया-प्रक्रियांमुळे मिळत असतं. थोडक्यात, इंद्रियांवर विजय मिळवणे म्हणजेच सुख आणि त्यांच्यावर संयम न मिळवणे म्हणजे दुःख.

पश्चिमेचे रंग

डॉ. अपर्णा बेडेकर

मुंबईहून ठीक रात्री दीड वाजता सुटणारे आमचे विमान बरोबर एक तास उशीरा म्हणजे अडीच वाजता सुटले, आणि आठ तासांची निश्चिंती झाली. बगूनाना या थाटात आमचेही सीटबेल्ट जरा सैलावले... पथारी पसरली गेली.

काही वेळातच चारपाचशे माणसांना घेऊन तीस चाळीस हजार फुटावर उडणारे ते अगाध विश्व काही तासांकरता तरी झोपी गेले.

झोपी जाता जाता, माझ्या डोळ्यांसमोरूनही गेल्या महिन्याभराच्या कामांची उजळणी होत गेली. अमेरिकेला

ठेवायचे आहे...? मोठ्या बॅगेच्या उजव्या कोपऱ्यातली वस्तू उचलून डाव्या कोपऱ्यात सरकवणे आणि उत्तरेकडे सामान बॅगेच्या दक्षिणेकडे ठेवणे असे अनेक प्रश्न आणि त्यावर मी शोधलेले पर्याय यात माझा वेळ जायचा तो गेलाच होता. ब्रिटिश एअरवेजच्या काउंटरवरच्या त्या बाईने वजन करून आमच्या बॅगा ताब्यात घेतल्या आणि अजितने एकदाचा सुटकेचा निश्वास सोडला. असंख्य लढाया लढणाऱ्या एखाद्या शूर वीराला एखादा फुटकळ गनीम जेरीला आणू शकतो; अगदी तसेच माझ्या बॅगा या विषयावर त्याने सपशेल हात टेकले होते.

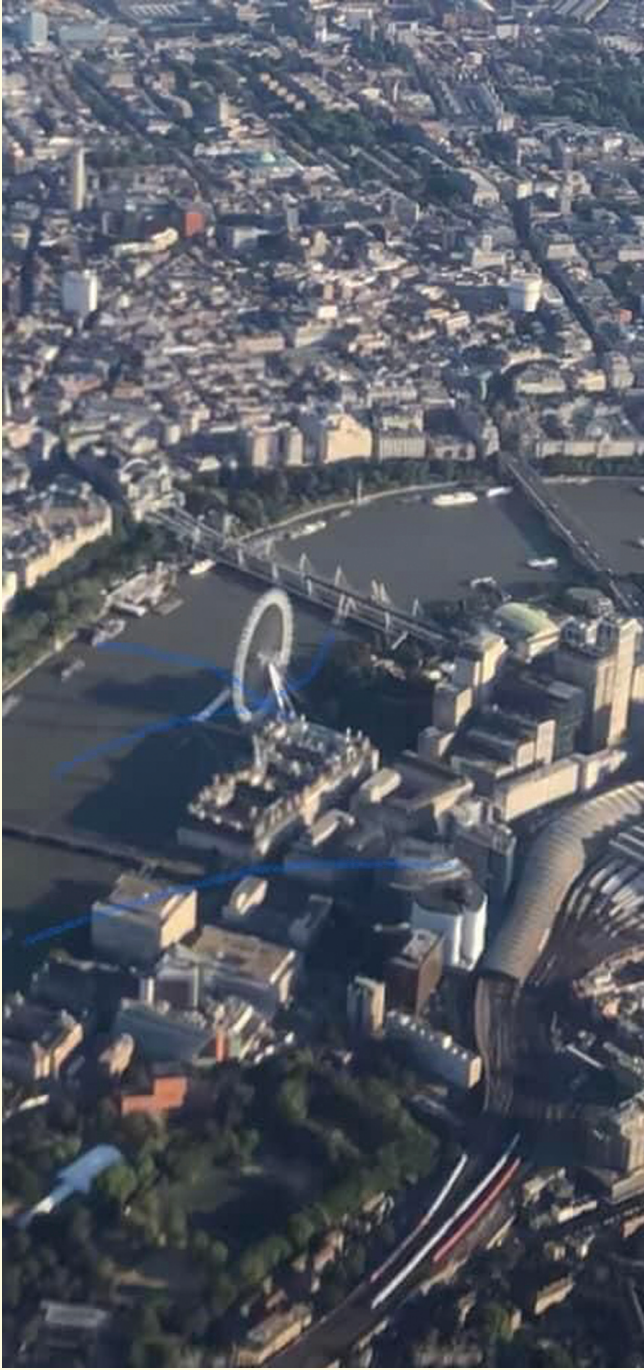
सिक्युरिटी चेक, इमिग्रेशन आणि लगेज या सगळ्या दिव्यांतून पार पडल्यावर, आपल्या मुंबईच्या T 2 या सुंदर विमानतळाच्या लाउंजचा खऱ्या अर्थाने आनंद घेता आला. कमळाच्या मोठ्या आकाराच्या अगणित दिव्यांच्या प्रकाशात चमचमणाऱ्या आणि जगभरातल्या प्रवाशांचे आकर्षण ठरलेल्या त्या आलिशान T 2 च्या गेट ३७ ला आमचे विमान लागले... टेक ऑफची घोषणा झाली... आणि थोडे उशीरा का होईना, आम्ही लंडनकडे निघालो.

पहिला ब्रेक लंडनला, जगातल्या सर्वांत मोठ्या असलेल्यापैकी एका विमानतळावर म्हणजे हिथ्रोवर होता. दोन तासात आम्हाला पुढचे विमान पकडायचे होते. पाहिले विमान उशीरा सुटल्याने इथे फक्त दीड तास उरला होता. आम्हाला आमच्या गेटवरून एक ट्रेन पकडून दुसऱ्या गेटवर जायचे होते. तिथून बसचा दहा-बारा मिनिटांचा प्रवास करून दुसरे टर्मिनल गाठायचे होते. हा हीथ्रोचा भूलभुलैय्या खूप जास्त थकवणारा झाला. खूप चालणे तर होतेच, शिवाय सिक्युरिटी चेकच्या दिव्यातून बाहेर पडून पुढचे विमान पकडू शकू की नाही? याबद्दल खात्री वाटत नव्हती. पर्समधल्या सगळ्या लिक्विड गोष्टी, फोन, लॅपटॉप, बेल्ट, घड्याळ, औषधे यांपैकी जे जे असेल ते ते स्वतंत्र स्कॅन करणे, पुन्हा आपल्या वस्तू उचलून घेणे यात घड्याळाचे

जाण्याचे कारण अमेरिकेतल्या महाराष्ट्र मंडळाचे BMM हे अधिवेशन असल्याने, अजितचे तिथल्या मंडळाशी सुरू आलेले फोन, झूमवरच्या मिटींग्स, हजारो किल्लोंच्या आसपास असणारे खाद्यपदार्थांचे प्रोडक्शन प्लान करणे, ते कंटेनरने शिप करून योग्य वेळात तिकडे पाठवणे यात त्याचा पूर्ण महिना खूप बिझी गेला होता. असे असले तरी, अमेरिकेत होणाऱ्या त्या अधिवेशनाचे 'बेडेकर' हे 'फूड पार्टनर' असल्याने त्याच्या 'बिझी' असण्यात आनंद आणि अभिमान दिसत होता.

तर एकदाचे आम्ही निघालो... बॅग भरणे ही गोष्ट मला कधीच जमणार नाही, यावरून घरात चाललेल्या वादांना एकदाचा पूर्णविराम मिळाला. अगदी निघेनिघेपर्यंत चेक-इनमध्ये काय ठेवायचे आहे आणि केबिन बॅगेत काय

काटे आपल्या स्वभावधर्मानुसार पुढे धावत होते. आपल्याला जर UK ला जायचे नसेल, तर भारतातून अमेरिकेला जाताना युरोपमधल्या स्टॉपओव्हरचा विचार करावा; हीथ्रोला थांबू नये... असे यावेळच्या अनुभवातून आलेले शहाणपण स्मरणात ठेवून Gates are closing हा बोर्ड बघत आम्ही विमान पकडले. शब्दशः मी विमानात चढणारी शेवटची प्रवासी होते, कारण मी आत आल्यावर विमानाचा दरवाजा लावला गेला. हे ब्रिटिश अजूनही आपल्याला छळतात असे क्षणभर वाटून गेले खरे... तरीही मला आवडणाऱ्या लंडनला विमानातून बघतांना डोळ्यांचे

पारणे फिटले हेही तितकेच खरे ! वळणावळणाने वाहणारी टेम्ज नदी.. सेंट पॉल कथीड्रल... नदीकाठावरची टुमदार आणि आकर्षक घरे... आहा...!!!!

लंडन आयचा फोटो काढण्याचा मोह तर मला आवरलाच नाही... तो फोटो जोडते या लेखासोबत!

न्यूयॉर्कला उतरतांना मात्र या दिमाखदार शहराकडे विमानातून बघण्याचा आनंद फारसा मिळत नाही. विमान उतरताना जगप्रसिद्ध असणारी मॅनहटनची स्कायलाईन फार जवळ नसते. फक्त नजरेलाच फार दूरवर दिसते... त्यामुळे विमानातून तिचा फोटो काढणे अशक्यच!

असो ! तर... हीथ्रोचा अनुभव गाठीशी असल्याने आता JFKला उतरल्यावर पुढे काय काय असेल, याचा विचार मनात सुरूच होता. मात्र आश्चर्य असे की, न्यू यॉर्क या दिमाखदार शहराने आमचे स्वागत आपल्या इतमामाला साजेसेच दिमाखदार केले !

झाले असे... त्या विशिष्ट वेळेला तिथे फक्त आमचे विमान लँड झाले होते. हा सुखद धक्का होता! इमिग्रेशनला गर्दी नाही, बॅगेज क्लेमला गर्दी नाही याचा आनंद हीथ्रोच्या अनुभवाच्याबरोबर अगदी उलटा होता.

I love New York असे म्हणत या सुंदर शहरात आणि या महाकाय देशात आम्ही पाऊल टाकले.

(क्रमशः)

□

विचारधन

मनोज आचार्य

‘परमार्थ’ हा शब्द दोन अर्थानी वापरला जातो. पहिला अर्थ असा की, परमार्थ म्हणजे परम अर्थ. परमार्थ म्हणजे मोठा, श्रेष्ठ अर्थ. साधुसंतांनी मोठ्या अर्थाची सिद्धता किंवा प्राप्ती करून घेतली, त्याला ‘परमार्थ’ म्हणतात. हा मोठा अर्थ म्हणजे आत्मा किंवा परमात्मा अथवा ब्रह्म आहे. दुसरा अर्थ असा की, परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी जे जे काही करावे लागते, ते तेसुद्धा परमार्थ शब्दाच्या अर्थात अंतर्भूत होते. परमार्थ रूप परमात्म्याच्या प्राप्तीसाठी जे जे करावे लागते किंवा केले जाते, ते ते सर्व म्हणजेही परमार्थ होय. परमात्मा हे चैतन्यरूप आहे. परमार्थामध्ये चैतन्याचा अनुभव घ्यावयाचा असतो. चैतन्याने चैतन्याद्वारे चैतन्याचा अनुभव घेणे हाच परमार्थ. चैतन्याद्वारे चैतन्याशी तादात्म्य होणे, हा निखळ परमार्थ आहे. चैतन्यास पाहणे, चैतन्याची अनुभूती घेणे हाच परमार्थ आहे.

साऊंड इंजिनिअरिंग - तंत्र आणि कला

विनायक दाबके

आपण सभोवतीच्या जगाचे ज्ञान मिळवतो ते आपल्याला लाभलेल्या पंचेंद्रियांकडून! त्यातही सर्वाधिक ज्ञान, माहिती आणि मुख्यत्वे अनुभूति आपण मिळवतो ते पंचेंद्रियांमधल्या कान आणि डोळे या दोन प्रमुख इंद्रियांकडून - ध्वनी आणि दृश्य यांच्या माध्यमातून.

अशा काही श्रवणीय आणि दर्शनीय अनुभूतींना साठवून ठेवता यावे, त्यांचा पुनः पुन्हा अनुभव घेता यावा - थोडक्यात, गेलेला क्षण पुनःश्च जगता यावा - ही मानवाची इच्छा. त्यासाठी लागतील ते प्रयत्न करण्याची त्याची वृत्ती, ही अतिप्राचीन आहे.

पाहिलेल्या दृश्याची प्रतिकृती करून ती साठवण्यासाठी चित्रकलेचा उपयोग तर संशोधनांपलीकडेही प्राचीन आहे. तरीही प्रत्यक्ष प्रकाशाच्या माध्यमातून 'छायाचित्र' निर्माण करण्याचे प्रयत्न १९व्या शतकाच्या सुरुवातीस सुरू झाले आणि ते यशस्वीही होऊ लागले. त्या पाठोपाठ १९व्या शतकाच्या मध्यात ध्वनीही संग्रहित करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यात यशस्वी झाले आणि 'साऊंड रेकॉर्डिंग' या तंत्राचा उदय आणि विकास सुरू झाला. ध्वनीच्या काही भौतिक गुणधर्मांमुळे ध्वनीला 'मोठे' करण्याचीही गरज असते. त्यामुळे 'अॅम्प्लिफिकेशन' तंत्रही सोबतच विकसित होऊ लागले.

काय योगायोग आहे - दृश्य साठवण्यासाठी केलेला पहिला चित्राचा प्रयत्न हा दगडावर 'कोरून' केला गेला असे मानतात. आणि ध्वनी साठवण्याचा - म्हणजेच रेकॉर्ड करण्याचा - पहिला प्रयत्नही - आधी मेणासारख्या पदार्थाच्या सिलेंडरवर आणि नंतर तबकडीवर - 'कोरून'च केला गेला!

एखादी आठवण आपल्या मनात खोलवर साठवली गेली असेल, तर आपण आठवण 'कोरली' गेली आहे असे म्हणतो, ते त्यासाठीच का...?

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस संगीत, नाटक, व्याख्यान, चित्रपट आणि इतर मनोरंजनाच्या कामांमध्ये जेव्हा विविध यंत्रांच्या साहाय्याने ध्वनी मोठा करून प्रक्षेपित करण्याची तसेच तो रेकॉर्ड करण्याची व्यावसायिक गरज निर्माण झाली, तेव्हा- ही सर्व यंत्र आणि त्यांचे तंत्र कुशलतेने सांभाळणाऱ्या एका कसबी व्यक्तीची आवश्यकता निर्माण झाली. इथूनच 'साऊंड इंजिनिअरिंग' या नावाने

ओळखल्या जाणाऱ्या एका नव्या व्यवसायाची आणि तो यशस्वीपणे हाताळणाऱ्या 'साऊंड इंजिनिअर' या व्यावसायिक पदाची सुरुवात झाली.

ज्या ज्या क्षेत्रात उत्तम दर्जाचा 'साऊंड' व्यावसायिकपणे रेकॉर्ड करणे, नियोजित करणे, निर्माण करणे तसेच प्रक्षेपित करणे गरजेचे आहे, तिथे तिथे 'साऊंड इंजिनिअर'ची आवश्यकता असते. या सर्व कामाचे तांत्रिक, शास्त्रीय शिक्षण आणि अभ्यास म्हणजेच 'साऊंड इंजिनिअरिंग' होय.

साऊंड इंजिनिअरिंगच्या अभ्यासात मुख्यत्वे भौतिकशास्त्र, ध्वन-मानसशास्त्र (psychoacoustics), इलेक्ट्रॉनिक्स आणि आता डिजिटल टेक्नॉलॉजी हे विषय शिकणे आवश्यक असते. एका परिपूर्ण साऊंड इंजिनिअरला ध्वनीचे नैसर्गिक स्वरूप आणि त्याचे गुणधर्म माहित हवेत. त्यासाठी भौतिकशास्त्र, आवाजाचे मानवी शरीरावर आणि मनावर होणारे परिणाम, त्यावर मानवांची प्रतिक्रिया समजण्यासाठी ध्वनी-मानसशास्त्र आणि साऊंड इंजिनिअरिंगच्या सर्व उपकरणांची रचना, कार्यपद्धती तसेच त्यांच्या तांत्रिक-प्रक्रिया जाणण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक्स आणि डिजिटल टेक्नॉलॉजी माहित असणे अत्यंत आवश्यक असते.

त्या सोबत संगीत, संगीताचे प्रकार, वाद्ये, त्यांचे विशिष्ट ध्वनी, कला, साहित्य, सांस्कृतिक इतिहास, परंपरा आणि सौंदर्यशास्त्र अशा अनेक अतिरिक्त विषयांचा सखोल अभ्यास असणे, एका उत्तम साऊंड इंजिनिअरला अधिक परिपक्व आणि प्रगल्भ बनवण्यास साहाय्यक ठरत असतो.

साऊंड इंजिनिअर हा केवळ साऊंडची यंत्रसामग्री चालवणारा चालक नसून, त्याच्यावर यापेक्षाही कितीतरी अधिक जवाबदारी असते. विशेषतः जेव्हा अनेक ध्वनी एकत्रितपणे निर्माण होत असतात किंवा रेकॉर्ड झालेले असतात, तेव्हा त्या सर्व ध्वनींचे अचूक, समर्पक आणि कलात्मक मिश्रण करणे, त्यातील प्रत्येक ध्वनीचा पोत (tone), त्याची प्रत (sound quality) सुधारणे, त्यामध्ये आवश्यक आणि पोषक असे इफेक्ट्स मिसळणे आणि बरेच काही...!

साऊंड इंजिनिअरचे कार्यक्षेत्र अत्यंत विस्तृत आणि कार्य बहुआयामी असते- रंगमंचावरील लाईव्ह संगीत, व्याख्याने, नाटके व इतर कोणत्याही प्रकारच्या कार्यक्रमाचे

ध्वनिसंयोजन करणे असो, अथवा स्टुडिओमध्ये संगीत, टीव्ही, वेबसिरीज, चित्रपट, जाहिरात, गेमिंग अशा कोणत्याही प्रकारच्या निर्मितीसाठी आवश्यक ते ध्वनिमुद्रण करणे असो- मनोरंजन क्षेत्रातल्या जवळपास प्रत्येक प्रकारच्या निर्मितीत एका साऊंड इंजिनिअरच्या कामगिरीचा वाटा हा अतिशय मोठा आणि महत्त्वाचा असतो.

साऊंड इंजिनिअरची कामगिरी जितकी तांत्रिकी असते तितकीच ती कलात्मक आणि सर्जनशीलही असते. याचमुळे साऊंड इंजिनिअरिंगचे तंत्र हाताळणे हीच एक 'कला' आहे. ही कला शिकणे जितके आव्हानात्मक आहे, तितकेच ते मनोरंजक आणि आनंददायीही आहे.

संगीत-निर्मिती क्षेत्राबद्दल बोलायचे झाले तर, साऊंड इंजिनिअर हाही खरेतर एखाद्या संगीतकार व संगीत संयोजकाप्रमाणे एक

कलाकारच असतो. कोणतेही संगीत हे आधी 'ध्वनी' असते आणि मग ते 'संगीत' बनते, म्हणून संगीतकार आणि संगीत संयोजकाने एकत्रित

निर्माण केलेल्या संगीत-रचनेला श्रोत्यांपर्यंत पोहोचवताना त्या रचनेतील सांगीतिक अचूकता, त्यातील भाव आणि त्याचे सर्वांगीण श्रवण-सौन्दर्य अबाधित राखणे- नव्हे, ते अधिकाधिक खुलवण्याचा प्रयत्न करणे, ही अतिशय नाजूक पण तितकीच महत्त्वाची कलात्मक आणि तांत्रिक जबाबदारी साऊंड इंजिनिअरच्या खांद्यावर असते. तो ती जबाबदारी बेमालूमपणे पार पाडत असतो.

एखादे गीत जेव्हा आकर्षक स्वररचनेमुळे श्रवणीय लोकप्रिय होते, पुनः पुन्हा ऐकावसे वाटू लागते, तेव्हा त्यात कवी, संगीतकार, संयोजक, गायक आणि वादकांइतकाच साऊंड इंजिनियरचाही महत्त्वाचा सहभाग असतो. पण बऱ्याचवेळा त्याचे संगीतक्षेत्रातील कौशल्या सर्वसामान्य श्रोत्यांना कळतही नाही. कारण साऊंड इंजिनियरचा कलाकाराचा सहभाग हा बेमालूम असण्यातच त्याचा मोठेपणा आहे. जसे डोके किंवा दाढ यासारखे अवयव, त्यात समस्या निर्माण होऊन दुखू लागल्यावरच ते आपल्याला अवयव आहेत याची जाणीव होते, तोपर्यंत नाही. तसेच साऊंड इंजिनिअरच्या कामगिरीत जर काही कमतरता राहिली असेल, तरच श्रोत्यांना ऐकताना ती उणीव जाणवते.

गेल्या दीडशे वर्षांत या ध्वनि'मुद्रित' करण्याच्या तंत्राने विकासाचे अनेक टप्पे ओलांडत आश्चर्यकारक प्रगती केली

आहे. आणि आता तर गेल्या २०/२५ वर्षांत डिजिटल टेक्नॉलॉजीने केलेल्या झंझावाती प्रगतीनंतर तर घराघरात साऊंड इंजिनिअरिंगची उपकरणे पोहोचवली आहेत. २५/३० वर्षांपूर्वीपर्यंत ती उपकरणे केवळ रेकॉर्डिंग स्टुडिओपुरतीच सीमित होती.

नित्य उदयास येणारी नवीन प्रतिभावान कलाकार मंडळी; संगीत-निर्मितीस लागणाऱ्या डिजिटल साऊंड रेकॉर्डिंगच्या उपकरणांची उपलब्धता आणि प्रचार, प्रसार तसेच वितरणासाठीची सहज उपलब्ध होणारी विविध माध्यमे - या सर्वांच्या एकत्रित परिणामाने या मनोरंजन क्षेत्रातील - संगीत, जाहिरात, चित्रपट, वेबसिरीज, म्युझिक सिंगल्स, म्युझिक-व्हिडीओज, लाईव्ह-व्हिडीओज, कव्हर व्हर्जन्स - अशा सर्वच प्रकारच्या निर्मितींमध्ये लक्षणीय वाढ होताना

दिसत आहे. याचमुळे, या सर्व निर्मितींमध्ये सामायिकपणे आवश्यक असलेला महत्त्वाचा घटक- साऊंड इंजिनिअर-यालादेखील या काळात अधिकाधिक मागणी निर्माण होत आहे. याचाच समांतर परिणाम म्हणजे, साऊंड इंजिनिअरच्याच जोडीने, म्युझिक प्रॉड्यूसर/प्रोग्रामर, साऊंड डिझायनर, साऊंड एडिटर, या प्रकारच्या अनेक नव्या शाखाही या क्षेत्रात निर्माण होत आहेत.

मीडिया आणि मनोरंजन क्षेत्राची निर्मिती ही पूर्णतः 'ऑडिओ-विज्युअल' माध्यमातूनच होत असते, त्यामुळे 'ध्वनी' आणि 'चित्र' या दोन मुख्य चाकांवरच या क्षेत्राच्या प्रगतीची गाडी धावत असते. आणि म्हणूनच तिच्या यशस्वी प्रवासाची निम्मी जबाबदारी ही 'साऊंड इंजिनिअरिंग' कला-तंत्राच्या अचूक कामगिरीवर आहे. आधुनिक काळातील निर्मिती प्रकारांच्या वैविध्यामुळे साऊंड इंजिनिअरिंग कला-तंत्राचे ज्ञान केवळ साऊंड इंजिनिअरला असून भागणार नाही, तर या कला-तंत्राचे भान आणि ज्ञान या क्षेत्रातील विशेषतः संगीत क्षेत्राशी निगडित सर्वच कलाकारांना असणे; ही काळाची आणि या क्षेत्राची गरज झाली आहे.

- विनायक दाबके

मो. : ९८२०७६९९६२

(लेखक हे स्वतः 'साऊंड इंजिनिअरिंग' प्रशिक्षक आहेत)

कावळ्यावरील विदेशातील नवीन संशोधन

मनोज आचार्य

कावळ्यावर (कावळ्याचे वैज्ञानिक नाव - क्रोवस ब्राचिरहिन्कास - corvus brachyrhynchos) जगातील अनेक देशांमध्ये सातत्याने संशोधन होत आहे. त्यातून नवीन नवीन आणि विस्मयकारक माहिती समोर येते आहे. एका संशोधनानुसार ट्युबिंगेन विद्यापीठाच्या प्राणी-पक्षी शरीर-रचना शास्त्रज्ञ अँड्रियास नीडर यांच्या म्हणण्यानुसार, “कावळा हा केवळ हुशार पक्षीच आहे असे नाही, तर त्याच्याकडे एक प्रकारची विशिष्ट चेतनादेखील असते. ती चेतना त्याला त्याच्या सभोवतालच्या जगाबद्दल जाणीवपूर्वक जागरूक राहण्यास सक्षम ठेवते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले, तर त्याच्यापाशी व्यक्तिनिष्ठ अनुभव असतात. या अनुभवांनाच शारीरिक संवेदनांशी जोडलेली

भावना जाणण्याची क्षमता त्याची माणसांप्रमाणेच असते. त्यामुळेच तो आपल्या इतर जातभाईनाही स्वतःला आलेल्या नकारात्मक आणि सकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या भावनांचा अनुभव सांगतो. कारण कावळा स्वतःला आलेला अनुभव वैयक्तिकरित्या लक्षात ठेवण्यास सक्षम असतो. हे कावळ्यांवरील अलीकडच्या प्रयोगान सिद्ध झाले आहे.

त्यासाठी वॉशिंग्टन विद्यापीठातील पर्यावरण आणि वन विज्ञानाचे प्राध्यापक डॉ. जॉन मार्लफ आणि त्यांच्या प्रयोगशाळेतील संशोधकांच्या गटाने बारा नर कावळे पकडले आणि त्यांना चार आठवडे पिंजऱ्यात ठेवले. मग संशोधन गटातील काहींनी आपल्या चेहऱ्यावर क्रूर भाव दर्शवणारा मुखवटा चढवला, तर त्यांची काळजी घेणाऱ्या

काहींनी दया भाव दर्शवणारा मुखवटा चढवला. चार दिवसांनंतर कावळ्यांचा मेंदू स्कॅन केला गेला. त्यावेळी असे लक्षात आले की, क्रूर भाव दर्शवणारे चेहरे त्यांच्या आठवणीच्या कप्प्यात साठवले गेले होते. थोडक्यात, कावळ्याच्या मेंदूमधील ‘अमिग्डला’ आणि

चेतना असे म्हटले जाते. याचाच अर्थ असा आहे की, आता आपल्याला पक्ष्यांच्या मेंदूसंबंधी पुनर्विचार करताना, त्यात चेतना नेमकी कशी उत्पन्न होते? यासंबंधीचा आपला आधीचा जो समज-गैरसमज असेल त्यावरदेखील पुनर्विचार करावा लागेल. थोडक्यात, पक्ष्यांमधील जागरूकता आणि तिचा विकास कसा होतो, तसेच त्यांचे एकूण वर्तन यासंबंधीचे प्रश्न यासाठी पक्ष्यांच्या मज्जासंस्थेचे जीवशास्त्र (neurobiological constraints) आता समजून घ्यावे लागेल. माणसांप्रमाणे बोलू न शकणाऱ्या पक्ष्यांमधील चेतनेचा शोध घेणे, हे खरे तर खूप कठीण काम आहे. मात्र अलीकडे त्याबाबत होत असलेल्या संशोधनामुळे ते शक्य होऊ शकते. उदाहरणार्थ, एखादा कावळा हा तुम्ही त्याच्याशी चांगले वागलात की, वाईट यासाठीच तुम्हाला केवळ लक्षात ठेवत नाही, तर तुम्ही कुठे राहता, तुमची वैशिष्ट्ये काय, हेसुद्धा तो चांगल्यारीतीने लक्षात ठेवतो. विशेष म्हणजे नकारात्मक आणि सकारात्मक अशा दोन्ही

‘हिप्पोकॅम्पस’ हे भाग माणसाच्या मेंदूतील त्यांच्या स्थानाप्रमाणेच कार्य करत असतात. या दोन्ही भागांचा स्मरणशक्तीशी मोठा संबंध असतो. कुठल्या आठवणींचे जतन करायचे आणि ते कुठे करायचे, हे अमिग्डला हा भाग ठरवतो. (खास करून या भागात नकारात्मक भावना साठवल्या जातात.) ज्या आठवणींमध्ये आपल्या भावना जास्त गुंतलेल्या असतात, त्या आठवणींना साठवणीत प्राधान्य दिले जाते. तसेच जपून ठेवण्याच्या आठवणी कुठे ठेवाव्यात हे ठरवणे तसेच त्यांची गरज पडल्यावर लगेच त्या शोधणे, हे काम हिप्पोकॅम्पसचे असते. कावळ्याच्या याच बुद्धिमत्तेने शास्त्रज्ञांना प्रभावित केले आहे. कारण शास्त्रज्ञांच्या मते मानवी मेंदूच्या तुलनेत कावळ्याचा मेंदू लहान जरी वाटत असला, तरीसुद्धा तो माणसाच्या मेंदूप्रमाणेच कार्य करत असतो. तसेच कावळ्याचा मेंदू हा वानर वर्गीय प्राण्यांच्या मेंदूपेक्षा खूप वेगळ्या रचनेचा जरी असला, तरी त्याचे कार्य सर्वसाधारणपणे वानर वर्गीय

प्राण्यांच्यासारखेच असते. थोडक्यात, संशोधकांच्या म्हणण्यानुसार इतर पक्षांच्या शरीरिक आकाराच्या आणि मेंदूच्या तुलनेत कावळ्याचा मेंदू मोठाच असतो.

डॉ. जॉन मार्झलफ यांच्या म्हणण्यानुसार, “कावळा हा म्हटले तर एक प्रकारे उडणारे माकडच आहे. त्या कारणानेच कार्बिड्स या पक्षी कुटुंबातील कावळे हे विश्वास ठेवता येणार नाही, इतके हुशार असतात हे स्पष्ट झाले आहे. मात्र ते आपल्या संज्ञानात्मक क्षमतेसह (मेंदूतील मानसिक प्रकटीकरणाची प्रक्रिया) जाणीवपूर्वक विचारांची रेषा ओलांडू शकतात का, हा प्रश्न डॉ. जॉन मार्झलफ यांना सध्या भेडसावत आहे. त्यानुसार ते शोधही घेत आहेत.

टुबिंगेन (जर्मनी) विद्यापीठातील पक्षी-प्राणी शरीरशास्त्रज्ञ अँड्रियास नीडर यांनी अगदी अलीकडच्या आपल्या संशोधनात असेही समोर आणले आहे की, कावळ्यांना शून्य ही संकल्पना चांगलीच समजते. ही माहिती खूपच आश्चर्यकारक आहे. अशा अर्थाने की, कावळ्यांना शून्य ही संकल्पना समजण्यासाठी कोणतेही प्रशिक्षण दिले गेलेले नव्हते. अँड्रियास नीडर यांनी कावळ्यांचे मन आपल्या अभ्यासू निरीक्षणाद्वारे वाचण्याचा प्रयत्न खूप केला, तेव्हा त्यांना असे कळले की, त्याला एखाद्या संख्येपेक्षा शून्य ही संकल्पना लवकर समजते. अर्थात त्यांना हे कावळ्यांच्या मेंदूच्या क्रियाकलापांसंबंधित प्रयोग केल्यावर समजले. कावळ्यांच्या मेंदूचा अभ्यास करण्यासाठी अँड्रियास नीडर यांनी एक प्रयोग केला. यामध्ये थोडे माणसाळवलेले दोन नर कावळे समाविष्ट केले. त्या कावळ्यांना एका संगणकाच्या पडद्यासमोर लाकडाच्या तुकड्यावर बसायला लावले. मग त्यांना त्या पडद्यावर चार लहान-मोठे शून्य (ठिपके) दाखवले. ते त्या दोघांनी व्यवस्थित निरखले. मग त्या दोन कावळ्यांना दुसऱ्या संगणकाच्या पडद्यावर काही संख्यांसह शून्य (काळे ठिपके) दाखवले. त्यावेळी ते कावळे आधीच्या संगणकाच्या पडद्यावरील आणि दुसऱ्या संगणकाच्या पडद्यावरील एकसारख्या दिसणाऱ्या शून्यांना आलटून-पालटून पाहून डोके हलवायचे वा त्यावर चौच मारायचे. त्यानंतर त्यांना फक्त संख्या दाखवली की, ते गप्प बसायचे. याचाच अर्थ त्यांना शून्य ही संकल्पना अधिक चांगल्या प्रकारे समजते, हे त्यातून कळून येते. अशारीतीने जिज्ञासू आणि हुशार कावळ्याचा मेंदू तसेच त्यांचे भावनिक वर्तन याचा शोध घेण्याचा सातत्याने प्रयत्न चालू आहे. त्यात आणखीनही काही तथ्य अँड्रियास नीडर यांच्यासमोर आली आहेत. ती म्हणजे बहुतेक कावळे हे सामाजिक जाणीव असणारे असतात. उदाहरणार्थ, कावळ्यांतील बहुतेक जोड्या या एकत्र अनेक वर्षे घालवतात (खरे तर, ते आयुष्यभर सोबत

करतात, असे म्हटले तरी चालेल) किंवा आपल्या लहान कुटुंब गटात अनेक वर्षे राहतात. हिवाळ्याच्या महिन्यांत, ते शेकडो किंवा हजारोंच्या समवयस्कांसह रात्रीच्या वेळी एकत्र जमतात. हे दृश्य अनेक देशांत पाहायला मिळते. मृत कावळ्याचे दर्शन शंभर किंवा त्याहून अधिक कावळे घेतात. या विधी दरम्यान, जिवंत कावळे मेलेल्या कावळ्याला जवळ जाऊन शिवत नाहीत, तर ते दूरवरच्या बाजूस वा त्याच्यापासून लांब उभे राहून एका सुरात फक्त कावकाव करतात. ते असे का करतात? काही अभ्यासांनी असे सुचवले आहे की, मोठ्या प्रमाणात एकत्र येणे, हा त्यांच्या जगण्याच्या रणनीतीचा एक भाग आहे. कावळे आपला जातभाई मेल्यावर त्याचा मृत्यू का झाला, हे शोधून काढून तिथे असणाऱ्या धोक्यापासून खूप काही शिकतात. मग त्या जागी भरपूर अन्नाचा साठा जरी असला, तरीही त्या ठिकाणी ते पुन्हा जाण्याचे टाळतात. कावळा अन्न दिसल्यास कधीही ते एकटा खात नाही, तर तो काव काव करून आपल्या जातभाईंना अन्न सापडल्याचा संदेश देतो. जेणेकरून तेही ते अन्न खाऊ शकतील.

युनिव्हर्सिटी ऑफ ब्रिस्टलच्या डॉ. सारा जेलबर्ट आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांना कावळ्यांसंबंधित संशोधनात एक गोष्ट अशीही आढळली आहे की, काही साधनांपासून कावळा त्याला उपयुक्त असणारी उपकरणे बनवतो. याबाबतची त्याची मेंदूची क्षमता कमालीची असते. मानवनिर्मित काही साधनांचा तो बारकाईने अभ्यास आणि निरीक्षण करतो. शिवाय ती निर्मिती लक्षात ठेवतो. त्यानंतर त्या साधनांचा आपल्या गरजेनुसार उपकरणे बनवण्यासाठी उपयोग करतो. उदाहरणार्थ, कावळा त्यांच्या चोचीचा आणि पायांचा वापर करून काही लवचीक, पातळ तार किंवा वायरवजा वस्तूंपासून इंग्रजी ‘जे’ अक्षराच्या आकाराचे उपकरणे बनवतो. त्याचा वापर एखाद्या झाडावरील बिळातून किडे, अळ्या काढण्यासाठी उपयोग करतो. याचा अर्थ कावळ्यांमध्ये उपकरणे तयार करण्याची संस्कृती ही मानवाप्रमाणेच निसर्गतःच असणार. थोडक्यात, ज्या प्रमाणे मानव माहिती, अभ्यास आणि निरीक्षणाच्या आधारे, नव्या गोष्टींची निर्मिती करतो अगदी त्याप्रमाणे.

अमेरिकेमध्ये हिवाळा सोडला, तर इतर ऋतूंमध्ये सर्वत्र भरपूर कावळे आढळतात. मात्र हिवाळ्याच्या महिन्यांत ते काही प्रमाणातच पाहायला मिळतात. त्यामुळे कावळे स्थलांतर करतात का, असा प्रश्न अनेकांना पडतो. याचे उत्तर हो असंच आहे. हिवाळ्यात इथले अनेक कावळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरित होतात, मात्र ते कशा प्रकारे स्थलांतर करतात, हे जाणून घेणे महत्त्वाचे आहे. त्यातही कावळे हे अंशतः स्थलांतर करतात,

याचा अर्थ काही कावळेच स्थलांतर करतात, तर काही स्थलांतर करत नाहीत. हे का घडते, याची प्राणीशास्त्रज्ञांना अजून पूर्ण रूपाने माहिती मिळालेली नाही. मात्र त्यांचा असा विश्वास आहे की, थंडीच्या महिन्यांत कावळ्यांना अन्न अधिक प्रमाणात मिळत नसल्याने त्यातील काही स्थलांतर करतात. मुख्य म्हणजे ज्या भागांत हवामान फॅनहाइट तापनश्रेणीनुसार वारंवार शून्य अंशाच्या खाली जाते, त्या ठिकाणचे कावळे अधिक प्रमाणात स्थलांतर करतात, असे पक्षी-प्राणीशास्त्रज्ञांना त्यांच्या निरीक्षणाद्वारे दिसून आले आहे. शिवाय स्थलांतर करणाऱ्या अनेक कावळ्यांसाठी तो काळ वीणेचाही असतो. त्यामुळे अमेरिकन कावळे त्यांच्या नवीन ठिकाणी स्थलांतर करून तिथे प्रजनन करतात. त्या बरोबरच असेही आढळून आले आहे की, स्थलांतर करणारेच कावळे दरवर्षी स्थलांतर करतात. आणि जे स्थलांतर करत नाहीत, ते मात्र आहे त्याच भागात राहतात. ते आपली भूमिका कधीही बदलत नाहीत आणि ती त्यांच्या मृत्युपर्यंत तशीच राहते. स्थलांतर करणारे कावळे सामान्यतः जानेवारीच्या सुरुवातीला स्थलांतर करण्यास सुरुवात करतात. तसेच थंडीचे महिने संपल्यानंतर आपल्या मूळ भागात अन्न पुन्हा अधिक प्रमाणात मिळू लागल्यावर साधारणपणे मार्चमध्ये परततात. स्थलांतर करणारे कावळे सर्वसाधारण ३०० मैल किंवा त्याहून अधिक अंतरावर स्थलांतर करतात. तर काही त्यांच्या मूळ स्थानापासून ५०० किंवा अगदी ६०० मैलांपर्यंत स्थलांतर करतात, मात्र अशा कावळ्यांची संख्या अत्यंत थोडी आहे. आतापर्यंत प्राणीशास्त्रज्ञांनी उपग्रह तंत्रज्ञानाचा वापर करून कावळे प्रवास करत असलेल्या अंतरासह स्थलांतराच्या क्रियाकलापांचा मागोवा घेण्यात यश मिळवले आहे. या यशामुळेच पक्षी-प्राणीशास्त्रज्ञांना हवामान बदल आणि पर्यावरणीय बदलांचे परिणाम समजण्यासही मदत झाली आहे.

कावळ्यांच्या विविध वर्तन पद्धतींवर काही देशात संशोधन होत आहे. त्यात कावळे आपल्या मुखातून अनेक

ध्वनी काढू शकतात. यावरही संशोधन चालू आहे. त्या संशोधनात पक्षी-प्राणीशास्त्रज्ञांना साधारणपणे असे आढळून आले आहे की, कावळे एकूण २५० प्रकारचे ध्वनी काढू शकतात. त्या विविध ध्वनींमार्फत ते आपल्या जातभाईंना वेगवेगळ्या कारणांसाठी वेगवेगळा संदेश पाठवतात. असेही निरीक्षणात आढळून आले आहे. तरीही कधीकधी कावळ्यांचे वर्तन इतके गोंधळात टाकणारे व गुंतागुंतीचे असते की, त्यांच्या मुखातून निघणारे काही ध्वनी हे समजणे आव्हानात्मक असते. तरीही कावळ्यांच्या मुखातून निघणारा प्रत्येक ध्वनी बारकाईने ऐकल्यास त्यामार्फत त्यांची भाषा आपण थोड्याफार प्रमाणात समजून घेऊ शकतो. असे प्राणीशास्त्रज्ञ मानतात. कावळे इतर पक्ष्यांच्या आवाजाची नकल फार छान करतात. कारण नकल करण्यास ते सक्षम असतात. ते तसे करण्यामागची त्यांची प्रेरणा काय असते, हे समजत नाही. मात्र एक नक्की की, तो त्यांचा एक खेळ असू शकतो किंवा जोडीदाराला प्रभावित करण्याचाही तो एक भाग असू शकतो.

त्याचप्रमाणे कावळे हे सकाळी कोणत्या प्रहरी घरट्यातून बाहेर निघतात आणि संध्याकाळी कोणत्या प्रहरी परतात? याचे उत्तर हे एका ठरावीक वेळेवर आणि प्रदेशावर ठरलेले असते. कावळे हे जून आणि डिसेंबरमध्ये पहाटे अंधारात निघतात का? किंवा सूर्योदय आणि त्यांची निघण्याची वेळ यांच्यात काही निश्चित संबंध आहे का? ते जूनच्या तुलनेत डिसेंबरमध्ये सकाळी थोड्या उशिराने निघतात का किंवा त्यांच्या घरट्यातून निघण्याची वेळ प्रकाशाच्या विशिष्ट तीव्रतेशी संबंधित आहे का? तसे असल्यास जूनमधील पावसाळी आणि ढगाळ वातावरणात तसेच निरभ्र आकाश असताना कोणत्या प्रहरी बाहेर पडतात, यावरसुद्धा संशोधन चालू आहे.

(आगामी 'काकपुराण' या पुस्तकातील एक प्रकरण)

□

मनोज आचार्य

मो. : ९०९६६८७९६३

विचारधन

मनोज आचार्य

सत्य हे शाश्वत आहे. ते कोणत्याही काळात, कोणत्याही युगात कोणत्याही परिस्थितीत ते परिवर्तित होत नाही. सत्य हे प्रकाशमान तत्त्व असल्याने सदैव एका समान रूपातच ते राहते. सत्याचा कोणताही एक विशिष्ट रस नसतो. मात्र सत्याचे स्वतःचे रूप आणि रंगही असतो. आपल्या जीवनात सत्य प्रत्येकवेळी वेगवेगळ्या परिस्थितीत वेगळ्या वेगळ्या रूपात समोर येते. सत्याचा उशिरा का होईना, विजय मात्र होतोच होतो. तरीही त्याला आपण जिंकणे आणि हारणे या मापदंडांच्या कसोटीवर ठेवू शकत नाही. एखादे सत्य समोरच्यावर जबरदस्तीने थोपवण्याचा प्रयत्न जरी झाला, तरी त्यातून दाहकता उत्पन्न होऊ शकते. म्हणून सत्याचे स्वरूप जाणणे आपल्याला क्रमप्राप्त आहे.

स्वाभिमानांनी दीपोत्सव

डॉ. अशोक कोर्डे

आता तुम्ही दिवाळी अंक वाचत असाल. रुचकर फराळ, हातात वाफाळलेला चहाचा कप अन् जोडीला हास्य-विनोदाची मैफल. आकाश कंदिलाची रोषणाई, आसमंतात भुईनळे, सुगंधी वातावरणाचा भोवताल, नाजुकशी तेवणारी पणतीतील ज्योत... आपला दीपोत्सव आनंदमय होवो! या दिवाळीत बालपणातील उत्साही उल्हास मिळो, तारुण्यातील जल्लोष वृद्धिंगत होवो!

असं घडो म्हणावं लागतं. कारण काही वेगळं पण घडतं आहे .

वैद्यकीय पेशात Doctor proposes cut patient disposes... हा अनुभव अनेक वेळा येतो. मी एखादं नाटक, मैफल, सांस्कृतिक कार्यक्रम, सहल वगैरे ठरवतो. अन् एखादा रुग्ण अशा स्थितीत समोर येतो की, सर्व पूर्व नियोजित कार्यक्रम ऑफस होतात. मग बायकोची चिडचिड, मुलांचे रुसवे-फुगवे, मित्रांची चित्र-विचित्र टिप्पणी हे सर्व बाजूला करून हसतमुखानं रुग्ण तपासावा लागतो, चिकित्सा करावी लागते. कारण रुग्णाची अत्यवस्थ अवस्था, तातडीची औषध योजना, त्याचा आपल्यावरचा विश्वास, त्याला बरं वाटावं म्हणून आपल्या मनाची जिद्द वा तळमळ हे सर्व मला स्वस्थ बसू देत नाही. मग ठरलेला कार्यक्रम रद्द होतो. मन खडू होतं, तरीही...

हे त्या दिवाळीत नाही, तर दर दिवाळीत आठवंतं.

दहाएक वर्षांपूर्वीची घटना आहे. अविस्मरणीयतेचा खरा अर्थ सांगणारी वैद्यांचा देव श्री धन्वंतरी, त्याला पूजनाच्या कातरवेळी घडलेली गोष्ट आहे. दरवर्षी श्री धन्वंतरी पूजनीलाही आठवण येतेच येते. या सत्य घटनेचे नायक आहेत मल्हारराव.

त्या वर्षी दिवाळीला जोडून शनिवार-रविवार अन् कसल्या तरी एक-दोन सुट्या होत्या. म्हणून मित्र-परिवारांसह अंदमानला जायचे ठरविले. भू-नभ-जलमार्गांचे आरक्षण

गणेशोत्सवातच केले. नर्सस व इतर कर्मचारी यांना रजा देऊन रुग्णालय बंद ठेवून जायचे ठरविले. घरात रोज नवनवीन कल्पना सुचत होत्या. मित्रांचे रोजच इरादे-वादे पक्के होत होते. थोडक्यात, अंदमानचा भूगोल-इतिहास मुखोद्गत झाला होता. आम्ही सावरकरमय झालो होतो. संस्कृतप्रचूर शब्दांचे संवाद सुरू झाले. स्वातंत्र, सुराज्य यांचे अर्थ नव्याने आपल्याला ज्यांनी शिकविले त्यांचा कष्टमय जीवनकाळ पाहण्यास, ऐकण्यास आम्ही मनाची तयारी करित होतो. स्वदेश, स्वाभिमान या शब्दांनी आमचा दिवस सुरू व्हायचा, अन् मावळायचा. धन्वंतरी जयंतीला सायंकाळी चैत्रईला जायचे प्रस्थान करायचे ठरविले. सर्व नक्की झाले.

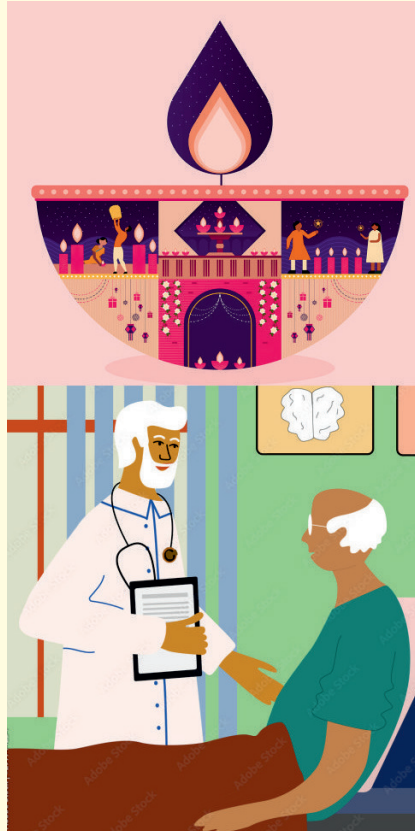
आणि पण...परंतु... तथापि... किंतु... लेकिन... बट्... वगैरे नकरघंटांच्या शब्दांनी आमच्या प्रयाणाच्या दिवशीच अचानक करकचून ब्रेक लावले.

दुपारी तीन-चारच्या सुमारास एका नव्वदीच्या वृद्धाला तीन-चार तरुणांनी कसेबसे उचलून आणले आणि

रुग्णालयाच्या पलंगावर अक्षरशः टाकले... कारण तो वृद्ध बऱ्यापैकी धष्टपुष्ट होता. वेदनेमुळे तो लोळागोळा झाला होत. बरोबरच्या माणसांनी 'डॉक्टरला बोलवा, सुया टोचा'चे आदेशचं नर्सला दिले. नर्सने मला फोनवर सर्व परिस्थिती सांगितली. रुग्णाची वेदनामय आरडा-ओरडी मला फोनवरदेखील ऐकायला येत होती. मला अत्यवस्थ अवस्थेचा अंदाज आला, घरात कोणालाच काही न सांगता रुग्णालयात धावलो.

अत्यवस्थ झालेला तो रुग्ण वेदनेने तडफडत होता. शरीरात वेदनेची त्सुनामी उसळली होती. डाव्या मांडीत वेदनेचे मूळ होते. म्हणून तेथे थोडेसे दाबून पाहिले... तर तो म्हातारा वेदनेच्या परिसीमेने थैमन घालू लागला.

“तुम्हाला आत्ता बरे करतो” म्हणून अश्वासक वचन देत, त्यांच्या

कपाळावरचा घाम पुसत थोपटले.

अन् विचारले, “कुठे पडलात?” त्यासरशी त्यांनी पडण्याची रामायण-कथा ऐकविली. त्यांच्या कथा-निरूपणात माझे इंजेक्शन देऊन झाले होते. मला पाहिजे होता तसा औषधाने आपला प्रभाव तत्काळ दाखवला. साताआठ मिनिटांतच वेदना थांबल्या. वेदेच्या रेषा पुसट झाल्या. चेहरा स्मितरेषांनी भरला की, जी मुळचाच असावा. त्यांचा उंचापुरा, आडदांड देह वृद्धत्वाच्या कातड्यात लपटलेला होता. डोळे पिंगळ-हसे होते. पातळ ओठ हसरेच होते. चेहरा गोल होता. सर्व देह गोल-मटोल नव्हता, मात्र कधी काळी सुदृढतेची लक्षणे दाखविणारा होता.

आनंदी देहाचं मुटकुळं मग सैल झालं.

हसत हसत त्यांनी मला विचारलं, “काय दुर्योधनाची मांडी तुटली काय?”

मीसुद्धा त्यांच्या सर्व बलदंड शरीराकडे पाहून म्हटलं, “कलियुग आहे. आज भीमाच्या मांडीचं हाड मोडलंय.”

हसत त्यांनी माझा हात आपल्या हाती घेतला अन् म्हणाले, “मला ती फाडाफाडी, नकोय हा. मी चार महिने झोपून राहिन गुमान.”

मी थोपटत त्यांना म्हणालो, “ते उद्या बघू.”

आमची धन्वंतरी पूजनाची गडबड सुरू झाली. घरातले, स्टाफ पूजाविधीत मन झालो. आरती झाल्यावर त्यांना प्रसाद देण्यास खोलीत पलंगाजवळ गेलो.

प्रसाद दिल्यावर नमस्कार केला तशी ते म्हणाले, “तुमचा धन्वंतरी तुम्हाला यश देईल...”

मग सुरू झाली फोनाफोनी. चर्चासत्रं... अन् माझं तर (नाइलाजानं!) ठरलंच ‘अंदमान रद्द’. घरातले नाराज झाले. मित्रांनी सांगितलं, ‘जायचं तर सर्वांनी नाही तर नाहीच.’ आमचे सर्व संभाषण त्या रुग्णाच्या नातेवाइकांनी त्यांना सांगितले.

सर्व गेल्यावर त्यांनी मला बोलावलं. “मला सर्व कळलंय. माझ्यामुळे तुमचं अंदमान रद्द झालंय. मी तुम्हाला खो घातलाय.”

क्षणभर थांबून म्हणाले. “माझंसुद्धा अंदमानला जायचं राहून गेलंय. मी ब्याण्णव वर्षांचा. मनात अंदमानची आस अजून आहे. पण तुम्ही जाल... नक्की जालं. निदान माझ्यासाठी तरी जाच जा.”

मी त्यांना म्हणालो, “तुम्हालाच घेऊन जातो.”

तसे ते म्हणाले, “बघा, आता मी ‘एका’ पायावर तयार आहे.”

दुसऱ्या दिवसापासून त्यांच्या सर्व तपासण्या सुरू केल्या. रुग्णाच्या नखातही रोग नव्हता.

त्यामुळे शस्त्रक्रियेस तो एकदम तंदरुस्त होता. सर्व

रिपोर्टस त्यांना दाखवत मी म्हटलं, “नुसतं पडून तुम्हाला सतत आजारीच आहोत असं वाटत राहिलं. तेच शस्त्रक्रियेनंतर घरी चालत जाल! काय ते ठरवा. निर्णय तुमचा. उद्या सांगा.”

हात पकडून मला थांबवत मला ते म्हणाले, “माझ्या वयाच्या ब्याण्णव वर्षी मला हे ऑपरेशन झेपेल? ऑपरेशन नंतर मी चालेन?”

मी स्पष्टपणे सांगितलं. “ऑपरेशनमध्ये धोका थोडा असतोच. सर्व सुरळीत झालं, तर शतप्रतिशत चालत घरी जाल आणि वयाचं म्हणत असाल, तर ते आमच्यावर सोडा. फक्त मानसिक व आर्थिक तयारी तुमची... शारीरिक बाजू मी सांभाळतो.”

त्यांनी क्षणभर माझ्याकडे पाहिलं न् म्हणाले, “डॉक्टर, उद्या करायचे ते आजच करा.” अन् ते एखादी सहल ठरवावी तसे उत्साहात नातेवाइकांना आदेश देत सुटले. दुसऱ्याच दिवशी मांडीच्या हाडावर शस्त्रक्रिया झाली. मुळातच निरोगी शरीर. त्यामुळे शस्त्रक्रिया यशस्वी न होती तरच नवल. ऑपरेशननंतर त्यांच्या मूळ तब्येतीने चांगलाच वेग घेतला.

अठ्ठेचाळीस तासानंतर ते उभे राहिले. माझ्या खांद्यावर हात ठेवत ते म्हणाले, “तुम्ही सांगितलेत तसेच घडले. आता चालतोच मी!” शारीरिक सशक्तता व मानसिक उर्मी यामुळे ते आश्चर्यकारक प्रगती दाखवू लागले. मीच त्यांची बुलेट ट्रेन सिग्नल पाडून थांबवत होतो.

या नव्वदीच्या घरातील रुग्णाचे नाव मल्हारराव पाळण्यातले नावच मल्हारराव. बालपणी साय-लोणी, बदाम वगैरे पौष्टिक आहार न् जोडीला भरपूर व्यायाम त्यामुळे बलदंड शरीराचे ते होते. अंगात रग होती. हनुमान, समर्थ, विवेकानंद वगैरे ब्रह्मचार्यांचे ते भक्त होते. साहजिकच ते ब्रह्मचारी होते. शिक्षण तेव्हाचे नवरीपर्यंतचे इंग्रजीवर फर्डे प्रभुत्व, हिशेबात काकदृष्टी, नसानसात प्रामाणिकता, रक्तात जाज्वल्यता, स्वभाषा-स्वधर्म-संस्कृती बाबत प्रचंड अभिमान अशा माणसाशी रुग्णालयाच्या फावल्या वेळात गप्पा मारता मला त्याचे विविध पैलू कळले. दिवाळीमुळे रुग्णालय जवळ जवळ ‘निरोगी’ होते! मल्हाररावाच्या सांगण्याची कला अन् त्यांचा जीवनपट ह्यामुळे त्यांच्याशी गप्पा मारण्यात मला औत्सुक्य निर्माण झालं होतं.

मल्हाररावांची बालपणी आर्थिक सुबत्ता होती. मांडीला गादी न् फिरायला घोडागाडी असं ऐश्वर्य होतं. त्यांचे वडील कोणत्यातरी जहागीरदारांचे दिवाण होते. ऐच कुटुंब. त्यामुळे पसारा मोठा शिवाय गडी-माणसांचा राबता. मल्हारराव सर्वात मोठे. लहान भाऊ-बहिणी चार-पाच. कशालाच ददात नव्हती. पण जीवनचक्राची गती खुंटली. त्यांचे वडील

अचानक वारले. सर्व डोलारा कोसळला. शिरी सर्व भार घेऊन मल्हाररावांनी कसेबसे वस्तात बसवले. अंगी बळ होते. बुद्धीत चमक होती. म्हणून ते तरले. चरितार्थ चालावा म्हणून नोकच्या, काबाड कष्ट करत भावंडांचे शिक्षण पूर्ण करू लागले. विधवा आत्यांचा सांभाळ केला. बहिणींची लग्ने केली. महायुद्धानंतर वाढत चाललेली महागाई त्रस्त करू लागली. आर्थिक स्थैर्य मिळेल अशा नोकरीच्या शोधात असताना, एका ब्रिटिश व्यापारी कंपनीत नोकरी मिळाली. इंग्रजांच्या हाताखाली काम करणे म्हणजे स्वदेशाचा अपमान पण नाईलाजच झाला. इंग्रजीवरील प्रभुत्व, कामाबद्दल आयक्ती, वक्तशीरपणा, जमाखर्चावर डोळस पकड ह्यामुळे साहेब त्यांच्या कामावर खूष झाला. दोन वर्षांतच साहेबाने मल्हाररावांचा वकूब जाणला. त्यांना हेड-क्लार्क केलं. त्यांची जबाबदारी वाढली आब वाढला. मुख्य म्हणजे पगार वाढला. पुढील वर्षी ते मुंबई इलाख्याचे प्रमुख झाले. घरात सुख-शांती नांदू लागली. लक्ष्मी गेल्याने जे नातेवाईक त्यांना सोडून गेले होते, ते परत त्यांना चिकटू लागले. दुजाभाव न दाखवता मल्हाररावांनी त्यांना जवळ केले. नात्यातल्यांना आपल्या कंपनीत नोकरीला लावले. धंदा सुरू करण्यास उद्युक्त केले. इंग्रज कंपनी असूनसुद्धा सणासुदींना ते कर्मचार्यांना रजा देऊ लागले. कर्मचारी फारच खुश झाले. कामे वेळेवर व बिनबोभाट होतात म्हणून साहेब खुश. तोपर्यंत भारत स्वतंत्र झाला. पण साहेब इंग्रजच राहिला. दरारा तोच होता.

मल्हाररावांच्या या जीवनक्रमात मी पण गुंतत गेलो. त्यांच्या आयुष्यात असा नंतर प्रसंग घडला की, त्यामुळे मल्हाररावांची नोकरीच गेली... नव्हे, त्यांनीच सोडली.

ऐन दीपावलीत हे घडले. त्या दिवशी लक्ष्मीपूजन होते. ऑफिसला तर रजाच होती. मल्हाररावांनी त्यांच्या अखत्यारीतील जी तिजोरी होती तिथेच लक्ष्मीची प्रतिमा ठेवून विधीवत पूजा-अर्चा केली. इतर सहकारी पण होतेच. तेवढ्यात त्यांचा साहेब तेथे आला. त्याच्याबरोबर कंपनीचा मालक जो विलायतेवरून आला होता तोसुद्धा होता. त्याने मल्हाररावाची चाललेली विधीवत पूजा, मंत्र पठन, आरती ऐकली... पाहिली. त्या दोघांना हा दीपात्सव ना ऐकवला ना बघवला. बास तडकलाच अद्वातद्वा बोलू लागला. अपशब्द वापरू लागला. इतर कर्मचारी घाबरले. मल्हाररावांनी मवाळपणे त्या दोघा आंगल साहेबांना समजवण्यास सुरुवात केली. “आपली व्यापारी कंपनी आहे. आम्ही हिंदू व्यापारी जरी असलो, तरी आमच्या प्रत्येक कामात देवतेचे अधिष्ठान असते. लक्ष्मीदेवी ही आर्थिक सुबत्तेची देवी आहे. तिच्या पूजनाने आशीर्वादाने आपल्या कंपनीची बरकत होणार आहे. सर्व दृष्टीने हे

मंगलमय आहे. पण त्या साहेबांना ते उमगेना, पटेना. ते दोघं पूजाविधीबद्दल, आरती-प्रसादाबद्दल कुचेष्टेने अपमानास्पद बोलू लागले. जितका वेळ ते शांत बसलेले. मग मात्र उसळलेच. फाड-फाड इंग्रजीत त्या साहेबांची चंपी केली. ‘माझ्या स्वदेशी पेहरावाबद्दल हिंदू संस्कृतीबद्दल, देवधर्माबद्दल तुम्हाला बोलण्याचा अधिकार नाही. तुमचे अवमानकारक शब्द मी सहन करणार नाही. कचेरीत कसं वागायचं याचे धडे तुम्ही मला शिकवू नका. तुमचे गैरव्यवहार व गैरवर्तन मी सांगितले, तर तुमचा मालक तुम्हाला विलायतेत घेणार नाही. माझे आजचे वर्तन तुम्हांला गैर वाटत असेल, तर मी आता नोकरीचे त्यागपत्र देतो. माझ्याच देशात देशाभिमाना बाबींचा अपमान सहन करणार नाही. एवढे बोलून त्यांनी पूजा आटोपती घेतली. आपले कपाट-टेबल आवरले.

‘माझा चार्ज व राजीनामा उद्या पोस्टाने पाठवून देतो.’ म्हणून ते निघाले, साहेबांना मल्हाररावांचा वकूब माहीत होता. त्यांनी मल्हाररावांची लेखी माफी मागण्याची तयारी दर्शवली. ते बधले नाहीत. सरळ बाहेर पडून रस्त्याला लागले. कचेरीतमध्ये सन्नाटा पसरला. कारण दिवाळीतला नाही, तर खराच अँटमबॉम्ब फुटला होता. कान सुन्न होणारच!

मल्हाररावांनी सांगितलं, “ती लक्ष्मीपूजनाची कातरवेळी माझ्या आर्थिक मिळकतीची सायंकाळ ठरली.”

अंदमान रद्द झाल्याची माझी खंत पार पुसट झाली. स्वदेश-प्रेम, स्वधर्म अभिमान, या गोष्टी अंदमानाला जाऊन मला समजावून घ्यायच्या होत्या. त्या मल्हाररावांच्या चरित्रकथेतून परिपूर्ण समजल्यावर ‘अंदमान नक्की घडेल’ हा आशीर्वाददेखील मिळाला.

त्यावर्षीच्या दीपोत्सवात मल्हाररावांची सेवा करून श्री धन्वंतरी पूजन झाले. स्वधर्म-प्रेमी मल्हाररावांचा रोगरूपी असून मारून नरकचतुर्दशी साजरी झाली. देवधर्मासाठी कोणत्याही गोष्टींचा त्याग करणाऱ्या मल्हाररावांकडून मिळालेल्या रकमेमुळे लक्ष्मीचे पूजन झाले. नव्वदीच्या वृद्धाला पुनश्च हरिओम् म्हणायला लावून नवसंवत्सराच्या शुभेच्छा मिळविल्या आणि अंदमान रद्द झाल्याने खिन्न झालेल्या माझ्या बायकोला मल्हाररावांनी मोठा भाऊ म्हणून भाऊबीज-ओवाळणी दिली

अजून अंदमान राहिले आहे...

कितीतरी दीपोत्सव झाले... मात्र दीप-मल्हार केवळ संस्मरणीय...

□

- डॉ. अशोक कोर्डे

भ्रमणध्वनी : ९८२०४३५२०४

माझं काही चुकतंय का?

राजेन्द्र महादेव भिडे

आजच्या तंत्रज्ञानाच्या आधुनिक वातावरणात आनंदाची आणि सुखाची व्याख्या प्रत्येक व्यक्ती वेगळी करेल. व्यक्ती तितक्या प्रकृती. असं म्हणतात, दोन वरीष्ठ नागरिक बरेच दिवसांनी भेटल्यावर दोन प्रश्न एकमेकांना नेहमी विचारतातच. ते म्हणजे तब्येत कशी आहे आणि मुले काय करतात. या दोन्ही प्रश्नांची उत्तरे जो खणखणीत आवाजात देतो, तो खरा सुखी.

असे सुख मिळवण्याची तयारी तरुण असल्यापासूनच करावी लागते बरे का. बरेचदा आपली जीवनशैली, आहार यामध्ये काहीतरी गल्लत होत आहे हे आपल्याला कळत असते, पण ते वळत नसल्यामुळे अंगवळणी पडत नाही. अनन्य भावे गुगल बाबाला समर्पण केलेल्यांची कथा तर

वेगळीच. थोडे दिवस गेले की जरा वेगळा आहार वेगळा व्यायाम. कधी कधी तर औषधदेखील वेगळे. त्यामुळे कशाने फायदा होतोय आणि कशाने नुकसान हे शोधायला वेगळ्या डॉक्टरांच्या दवाखान्याची पायरी चढावी लागते. थोडक्यात काय, मॉडर्न होण्यासाठी पूर्वापार चालत आलेल्या आहार -विहार पद्धतीला बगल दिली की, शरीराचा बागुलबुवा होतो. आमचे काका सांगायचे, पोट ही आपली खरी बायको आणि जीभ ही मैत्रीण. म्हणून पोटाला जे आवश्यक आणि हितकारक तेच आहारात घ्यावे. जीभेला प्रिय असलेला पिझा खाल्ला की, पोट रुसलेच समजा.

आज काल आई-बाबांना जर वेळ असेल, तर ते संध्याकाळी हाच विचार करतात, की माझ्या मुलाचा-मुलीचा कॉलेजमध्ये नीट अभ्यास होतोय ना, ऑफिसमधून यायला उशीर का होतो. लग्न वेळेवर होईल ना, आपल्या जातीतच होईल ना, असे अनेक विचार. मात्र तरुणाईला मोकळे पणाने स्वतःच्या विचाराने निर्णय घ्यायला आवडतात. नवीन गोष्टी शिकायला, करून पाहायला आवडतात. सतत बदलणाऱ्या जगाकडे बघण्याचा तरुणाईचा स्वतःचा असा वेगळा दृष्टिकोन असतो. मग तुम्ही बाह्य जगाचं आकर्षण म्हणा किंवा माया म्हणा असते ती भ्रंतीच. कॉर्पोरेटविश्वात पार्टीला न चुकता जावेच लागते किंवा संध्याकाळी दमल्यावर थोडी घेतली तर चालते. अशा गैरसमजुतीची वाट व्यसनांच्या दिशेने जाते. यातून तरुण जाण्यासाठी घरातील वरिष्ठांनीच तरुणाईला वैचारिक आधार द्यायचा असतो. बागेत खेळणाऱ्या लहान मुलाचे स्वातंत्र्य तोपर्यंतच आबादीत असते,

जोपर्यंत ते मूल पालकांच्या दृष्टिक्षेपात असते. मन नावाच्या वढाय ढोराला भरकटण्यापासून घरातले संस्कारच परावृत्त करू शकतात. घरात रोज म्हणली जाणारी स्तोत्रे, नामस्मरण यामध्ये ती शक्ती आहे. जी आपल्या कळत-नकळत आपली चित्त शुद्धी करत असते.

एक बातमी वॉट्सएपवर आली होती. एक मुलगी प्रेम विवाह करण्यासाठी धर्म बदलायला स्वतःच तयार झाली. तिला घरच्या लोकांनी विचारलं अग हे काय करतेस, आपला धर्म का सोडतेस. ती म्हणाली, माझ्या होणाऱ्या पतीने मला त्यांच्या धर्माबद्दल सविस्तर सांगितले, काही गोष्टी शिकवल्या. त्या मला आवडल्या म्हणून मी धर्म बदलायला तयार झाले. तुम्ही मला लहान असल्यापासून आपल्या धर्माबद्दल काहीच शिकवले नाही. आता मला जे आवडले आहे ते मी करणार.

थोडक्यात, आपली नाळ जर आपल्या संस्कृतीशी, कुळाचारांशी घट्ट जोडली गेली असेल, तर बदलणाऱ्या जगात मुक्त संचार करतानासुद्धा मन वाट भरकटत नाही, तर विचार जरूर करते. तरुणांना योग्य वेळेस सूचकपणे मार्गदर्शन करायचे काम हे घरातील वडीलधाऱ्यांचेच आहे. त्यांच्या मनातल्या प्रश्नांना घरात योग्य प्रकारे उत्तरे मिळाली नाहीत, तर चुकीचे उत्तर सांगणारा न शोधताही त्यांना सापडतोच. समर्थानी मना सज्जना म्हणत जे आपल्याला समजावले तेच आपल्याला तरुणांच्या मनापर्यंत पोहोचवावे लागेल. श्रीमद्भगवतगीता, ज्ञानेश्वरी आदी ग्रंथ म्हणे

समजायला कठीण आहेत, म्हणून वाचायचा कंटाळा येतो. आता तुम्हीच सांगा, महाविद्यालयाचा अभ्यासक्रम, स्पर्धा-परीक्षा कुठे सोप्या असतात. पैसे कसे कमवायचे याचे शिक्षण गरजेचे आहे, त्या बरोबरच आयुष्य कसे जगायचे हे समजून घेणेदेखील तितकेच महत्त्वाचे आहे नाही का?

सुखी होण्यासाठी जो बदल व्हावा, असे मला वाटते. त्याची वाट स्वतःपासून आणि आपल्या घरातूनच जाणारी आहे. आपण जर असा विचार केला की, कोणी येऊन मला सुखाचा मार्ग दाखवेल, तर त्यासाठी किती वाट पाहावी लागेल ते सांगता येत नाही. आदर्श म्हणता येईल आणि ज्याचे अनुकरण करावे अशा किती व्यक्ती आपल्या घराच्या आसपास आपल्याला दिसतात आणि तसेही एवढ्या मोठ्या जगात इतके मार्गदर्शक गुरू आणायचे कुठून.

कुठे तरी वाचले होते,
किस रावण की बाहें मैं काँटू
किस लंका को आग लागवू।
पग पग लंका, घर घर रावण
इतने राम कहाँ से लाऊ ॥

म्हणून चाललेय आपले असे न म्हणता, संत साहित्याचा कंदील हातात घेतला, तर श्रेयस आणि प्रेयस दोन्ही सुखाचे मार्ग सुसाध्य होतात.

□

- राजेन्द्र महादेव भिडे

मो. : ९९२०९६९३२८

वेचक-वेधक

मॅक्स म्युलर

मनोज आचार्य

मॅक्स म्युलर यांनी १८६१ ते १८६३ या काळात 'रॉयल इन्स्टिट्यूशन' मध्ये भाषा विज्ञानासंबंधी अनेक व्याख्यान दिली. ती व्याख्याने पुढे 'Lectures on the Science of Language' (दोन भाग, १८६१, १८६४) या शीर्षकाने प्रकाशित झाली. मॅक्स म्युलर यांच्या व्याख्यानांचा निष्कर्ष तसेच तर्क पद्धतीचा काही पाश्चात्य भाषाशास्त्रींनी खूप विरोध केला. असे असले तरी, मॅक्स म्युलर यांच्या त्या व्याख्यानांचे भाषा विज्ञानाच्या प्रगतीच्या इतिहासात अत्याधिक महत्त्व निश्चित आहे. मॅक्स म्युलर यांनी भाषाविज्ञानास 'भौतिक विज्ञान' म्हटले. वस्तुतः भाषाविज्ञान के ऐतिहासिक किंवा सामाजिक विज्ञानाचा एक प्रकार आहे. मॅक्स म्युलर यांनी भाषाशास्त्री होण्यासाठी संस्कृतच्या अध्ययनाला अधिक महत्त्व दिले. त्यांच्याच शब्दात म्हणायचे झाल्यास "संस्कृत-ज्ञान-शून्य तुलनात्मक भाषाशास्त्री त्या ज्योतिष्याप्रमाणे आहे, ज्याला गणित येत नाही. मॅक्स म्युलर यांचे पुढे असेही म्हणणे होते की, "संस्कृत साहित्य हे एका महान वटवृक्षाप्रमाणे आहे. वेद त्याचे मूळ आहे. पुराण आणि महाभारत त्याचे मध्यभाग आहेत. त्यावर विविध दर्शन, धर्मशास्त्र, आयुर्वेद, धनुर्वेद, गंधर्व-विद्या, वास्तुशास्त्र इत्यादी शाखा या भौतिक ज्ञान-विज्ञानाला पल्लवित करणाऱ्या बहुमुखी शाखा आहेत. त्या कारणानेच संस्कृत साहित्यविषयक शोध हा प्रत्येक युगात अनेक देशांतील विद्वानांसाठी मानवी जीवनाच्या सकल लक्षाच्या सर्वांगीण सिद्धीसाठी नेहमीच सफल प्रयत्न म्हणून सिद्ध झाला आहे."

कथा आधुनिक संतांच्या

नीला वैशंपायन

पूर्वी काही भाज्या, फळं ठरावीक ऋतुमध्येच मिळत. आता मात्र ती बारामाही मिळू लागली आहेत. 'तूनळी' अर्थात यूट्यूबमुळे कुठलाही विषय कधीही पटकन डोकं वर काढत असतो. असंच परवा 'संत सहित्य' या विषयावर एका विदुषींचे व्याख्यान ऐकण्याचा योग आला.

सर्वसाधारणपणे संत म्हटल्यावर तुकाराम, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव, जनाबाई, कान्होपात्रा, सावतामाळी, रामदास स्वामी अशी अनेक नावं डोळ्यांसमोर तरळली. मग मनात विचार आला की, या संतांचा काळ पाहिला, तर हे सर्व फार जुन्या काळातले आहेत. या कालखंडानंतर

कुणी संत झालेच नाहीत का? संत कोणाला म्हणायचं? माणुसकीच्या पलीकडे आणि देवत्वाच्या अलीकडची पायरी म्हणजे संतत्व! असे म्हणावं का? आणि तसे असेल, तर या मधल्या पायरीवर आणि वर दिलेल्या यादीपलीकडे कुणीच नाही असं कसं होईल? ज्यांना संतत्व बहाल झालं. काळाच्या कसोटीवर त्यांना मान्यता मिळाली, त्यांना त्यांच्या हयातीत प्रचंड हालअपेष्टा, निंदा, मानहानी अवहेलना स्वीकारावी लागली. तरीही या प्रत्येकाने स्वतःचा ध्यास सोडला नाही. ही मंडळी भगवंताच्या भावभक्तीत तल्लीन होत असत.

मनाच्या श्लोकांमध्ये समर्थ म्हणतात,
दीनाचा दयाळू, मनाचा मवाळू,

स्नेहाळू, कृपाळू, जनी दासपाळू,
तथा अंतरी क्रोध संताप कैचा
तशी धन्य तो दास सर्वोत्तमाचा।।

मी मगाशी संतांच्या काळाचा उल्लेख केला. त्या कालखंडानंतर ना कोणी संत झालेच नाहीत का? हा प्रश्न पडतो आणि मग असा दुबळ्यांचा आधार बनणारे कोणी असेल, दुबळ्यांचं दुबळेपण कमी करणारं कोणी असेल, तर त्यांना संत म्हणायचं की नाही? अशा व्यक्ती आजही समाजात आढळतातच की.

भक्तीची तपाची साधनं वेगळी असतील कुणी कर्मयोगाने परमेश्वराची साधना करत असेल, तर तो साधक नाही का?

समर्थ म्हणतात त्याप्रमाणे ज्यानं अपार कष्ट केले, संसारसुखाकडे पाठ फिरवली अशी अनेक माणसं अगदी आजच्या काळातही दिसतातच. ते साधकच आणि ते जिथे काम करतात तिथल्या भवतालात त्यांना परमेश्वर प्राप्तीचा आनंद लाभतो.

चिंचवड! मुंबई पुणेच्या मध्यवर्ती भागात चापेकर वाडा सुनसान अवस्थेत होता. ज्या वास्तुमध्ये क्रांतिवीर चापेकर बंधूंचं वास्तव्य होतं, त्यांच्या हौतात्म्यानंतर ७५ वर्षे या पडक्या वाड्यात भग्न, उध्वस्त वास्तूवर औदासिन्य पसरलं होतं. तिथे जाज्वल्य देशभिमानाची स्फुल्लिंग होतं, तिथं हे

औदासिन्य आणि भरीसभर म्हणून तिथे राजरोस हातभट्टी चालवली जात होती. ७५ वर्षानंतर मात्र शेजारच्या पुरंदरेवाड्यात एक तरुण राहायला आला. या भग्न वास्तूच्या दर्शनाने त्या तरुणाचं मन अस्वस्थ झाले. एका रात्री त्या तरुणांनी 'क्रांतिवीर चापेकर समिती'ची स्थापना केली. या वास्तूत व्यायामशाळा सुरू केली. जोर बैठका मल्लखांब सुरू झाले आणि समितीतल्या तरुण कार्यकर्त्यांवर भर गावात हल्ले होऊ लागले. बाजारपेठेत साखळ्या, सळ्यांनी मारहाण केली. तरीही त्या निष्ठावान मंडळींनी हा विरोध प्रखरपणे मोडून काढला. पुढे दानशूर उद्योगपतींनी देणग्या दिल्या, जागा दिली आणि तिथे एक शाळा सुरू झाली. पारधी, कैकाडी, डोंबारी, गारुडी अशा भटक्या समाजातली अनेक

मुलं इथे शिक्षण घेतायत. पालावरचं जिणं जगण्याचा या समाजाची शिक्षणाशी, आधुनिक जीवनशैलीशी हळूहळू ओळख होऊ लागली. गावात चोरी, दरोडा असं काही झालं की, गावातल्या 'या समाजातल्या एखाद्या तरुणाला पकडायचं त्याच्या नावे गुन्हा नोंदवायचा. पोलीस पुरावे काही नसले तरीही पकडायचं आणि त्यावर कडी म्हणजे 'तुम्ही निरपराध असलात तर तेही तुम्हीच सिद्ध करायचं' घरच्या पुरुषाला वाचवण्यासाठी बाया पुढे येतात. मारझोड सहन करतात. तरीही कोणीतरी तुरुंगात जातोच आणि नंतर त्यांला सोडवण्यासाठी वकिलाला पैसे देण्यासाठी पुन्हा कर्ज, कर्ज फेडण्यासाठी चोऱ्या या दुष्टचक्रात आजवर हा समाज जखडला होता.

ह्या अशा समाजातल्या लहान मुलांना शिक्षणाची ओळख करून देण्याचं व्रत गिरिश प्रभुणे यांनी घेतलं. कुणाची आई वारली आणि बाप दारूत बुडालेला, कुणाच्या बापाचा पत्ताच नाही. आई डोकं ठेवून झब्बा ओला करते. काका मात्र त्यांना अलगद थोपटून शांत करतात, समजून काढतात. कधी पिशवीत/झोळीत हात घालून खाऊ काढून हातावर ठेवतात. आजवर ६/७ लाख पारध्यांची एक नवी पीढी शिक्षणाकडे वळली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक

राष्ट्रीय योजना आल्या, पण या समाजाला त्याचा काहीच फायदा झाला नव्हता. गावकुसाबाहेरच्या समाजाला मुख्य प्रवाहात आणण्याची यंत्रणा/व्यवस्था कुचकामी ठरली होती. या व्यवस्थेतून हा समाज मुख्य प्रवाहात तोवर मिसळलाच नव्हता. प्रभुण्यांच्या अथक प्रयत्नांने हे हळूहळू साध्य झाले आहे. प्रभुण्यांच्या कामामुळे त्या काळात विद्रोहाची बीजे मात्र फोफावली नाहीत.

शुभ्र पांढरी दाढी, सुती झब्बा अनुभवानी समृद्ध चेहरा आणि आईची माया पाझरणारे मायाळू डोळे असलेलं गिरिश प्रभुणे हे व्यक्तिमत्त्व! एखाद्या ऋषीतुल्या व्यक्तिमत्त्वाचेच हे काम! हे परमेश्वरी कार्य नाही कां? का नाही यांना संत म्हणायचं?

कोल्हे पतीपत्नी, स्नेहालयचे गिरिश कुलकर्णी, लातूरचा संजय कांबळे अशी अनेक संत मंडळींची ओळख समाज माध्यमातून आपल्याला होत असते. कायम भक्तिरसात तल्लीन होऊन भजन/कीर्तन केलं नाही, तरी ह्या वेगळ्या कर्तव्यात ही मंडळ देहभान हरपून जातात. त्यांच्यात आणि भजनात रंगून बेभानपणे माती तुडवण्याचा गोऱ्या कुंभारात काही फरक आहे!

□

विचारधन

मनोज आचार्य

हल्ली साधं कुठे फिरायला गेलं, तरी प्रत्येकाची सतत हातातल्या मोबाइलने फोटोग्राफी चालू होते. त्यावेळी ते विसरता की, फोटोग्राफी ही एक लक्षणीय अशी कला आहे. ती येण्यासाठी एक समृद्ध दृष्टी लागते. पण त्याचं त्यांना काही देणं घेणं नसतं. त्यांच्या डोक्यात त्यावेळी फक्त एकच असतं, किती दिवस झाले मी माझा नवीन आणि छान...? प्रोफाइल फोटो फेसबुकवर अपलोड केला नाही. फेसबुकवर अशाप्रकाराने आपल्या साध्या जगण्याची नोंद सतत करण्याची धडपड पाहिली की, असं वाटतं माणसं खरं जगणंच विसरत चालली आहेत. त्याचं भानदेखील त्यांना नाही. शिवाय फेसबुक एडिक्शन सिंड्रोमचे आपण शिकार होत आहोत याचीही त्यांना जाण नसते. खरंतर फेसबुक, व्हाट्सएप ही माध्यमं वाईट नाहीत. ती तुम्हाला जगाशी जोडण्यासाठीच्या उद्देशानेच निर्माण झाली आहेत. मात्र आपण त्याचा चुकीचा वापर करून, ज्या कोणी व्यक्तीने जगातील माणसांच्या सोईसुविधेसाठी ही माध्यमं कष्टपूर्वक निर्माण करताना आपला मोठा काळ, पैसा खर्चला असेल, त्याचा मात्र आपण सहजपणे अपमान करतो आहोत, इतकी तरी किमान जाणीव आपल्याला असायलाच हवी.

रिलेशनशिप म्हणजे नातं? प्रेम?

राधिका सुरपूर

राउंड मारून बसू का नको, अशा विचारात असतानाच कट्ट्यावरच्या पाच-सहा मुलींच्या रिलेशनशिप म्हणजे नातं नसतं यातल्या एका वाक्याने मला बसायला भाग्य पाडलं. या त्यांच्यातली एक मुलगी अगदी तावातावाने फोनवर जोरजोरात भांडत होती. 'ठिक आहे ना यार मला नव्हतं जमणार एवढ्या उशिरा यायला तर इतक इश्यू करण्यासारखं काय आहे? बघ तुलाही नाहीच पटत आहे ना माझे काही... मग थांबवूया ना सगळंच. कटकटच नको आपल्याला... मला नाही राहायचं आता या रिलेशनशिपमध्ये. ब्रेकअप... बाय'

मीही व्यवस्थित सरकून तिचं ऐकता येईल अशी बसले. रिलेशनशिप म्हणजे नातं नसतं? मग काय? ती आत रडणाच बहुतेक असं वाटून त्या मुली जमेल तितकं सेंटी तोंड करून म्हणाल्या, "अगं रेवा, असं नसतं गं.. ते बोल ना त्याच्याशी, समजाव त्याला. तुमचं काम खटकतंय ते सांगा ना, सुटेल हा गुंता... एवढं प्रेम आहे ना तुमचं एकमेकांवर होईल काहीतरी...'

एवढ्यात ती रेवा पटकन बोलली, 'चल गं... प्रेमबीम नव्हतंच माझं त्याच्यावर' अगं मग हे जे होतं ते काय नक्की? किंचाळल्याच त्या सगळ्या जवळजवळ... माझीही उत्सुकता ताणली गेली.

'चिल यार... आम्ही रिलेशनशिपमध्ये होते फक्त आणि रिलेशनशिप म्हणजे काही प्रेम नाही गं. प्रेम आणि नातंबितं या बोरिंग कन्सेप्ट्स आहेत गाइज...'

अगं काय बोलते आहेस तू? कळतंय का? त्याच्याशी तासन्तास फोनवर बोलायचीस त्याचं काय?

'अरे ते असंच यार आपलं आणि रिलेशनशिपमध्ये असताना असं बोलावं लागतं अगं आणि तसंही जिओ कार्ड होतं यार... फ्री मे चलता है...'

'तुझं लेक्चर बंक करून जाणं त्यासाठी आम्हाला खोटं बोलायला लावायचीस आणि स्वतःदेखील घरच्यांशी खोटं बोलायचीस ते कशाला मग?' आता त्यांनी अगदी फैलावरच घेतली तिला.

'अरे काय, यार एवढ्यावरून तुम्हाला असं वाटलं

माझं प्रेम आहे? असं नसतं गं काही, आणि बघ ते सोशल साइटवरचे फोटोज डिलीट करता येतात आणि टॅटूच्या इनिशियलचाच प्रश्न असेल तर त्यावर नवीन डिझाइन काढता येतेच की...'

या रेवाच्याच जगात राहणाऱ्या, वावरणाऱ्या वयाच्या मुलींना आणि मलाही नात्यांच्या असण्याचे आणि दिसण्याचे नवीनच अर्थ उलगडत होते. मग प्रेम म्हणजे नक्की काय? माझ्या मनातला प्रश्न त्यातल्या एका मुलीने विचारलाच...

“आम्ही फक्त रिलेशनशिप होतो बाकी काही नव्हतं गं आमच्यात तसं... प्रेम वेगळं आणि रिलेशनशिप वेगळी. आवडणं आणि प्रेम या वेगळ्या गोष्टी असतात. आवडलं की, माणूस कन्फेस करतो आणि कन्फेस करणं म्हणजे फक्त सांगणं. कन्फेस म्हणजे काही कमिटमेंट नव्हे. आणि जिथे कमिटमेंट नाही तिथे नातं कुठून येणार? आम्ही जस्ट भेटायचो, बोलायचो, एकमेकांना आवडायचो इतकंच, लाइक करायचो फक्त. आणि म्हणूनच बरोबर होतो. यात कुठेही नातं, भावना, प्रेम, आपुलकी नव्हतीच ते होतं फक्त बरेबर असणं म्हणजेच रिलेशनशिप.”

खरंतर, मला उशीर होत होता, त्या मुलीने माझ्या मनातले नात्यांचे सगळे अर्थच बदलले होते. ती सांगतच राहिली तिच्या दादाच्या ग्रुप्समध्ये तर म्हणे बेट लावून मुली पटवतात. तू पटवतोस का मी? चल हिला पटवूनच दाखव, या अशा चॅलेंजेसमुळे रिलेशनशिप्स तयार होतात. ज्यात फक्त आकर्षण किंवा शारीरिक गरज एवढाच भाग असतो. बोलता बोलता बॉयफ्रेंड आणि गर्लफ्रेंड मटेरियल म्हणजे रिलेशनशिपमध्ये राहण्यायोग्य मुलंमुली अशी कमप्लीट

बाउन्सर व्याख्या ती देऊन गेली. बऱ्याच वेळेस रिलेशनशिप्स, या ग्रुपमध्ये फक्त माझाच बॉयफ्रेंड, गर्लफ्रेंड नाही या दुःखी भावनेनेही सुरू होतात. बरोबरी करण्यासाठी नात्यापलीकडचं बरोबर राहणं फक्त. यातली काही रिलेशनशिप अगदी खरी असतातदेखील. प्रेमाच्या भावनेतून सुरू झालेली आणि नातं आहे असं मानणारी. त्यांच्यासाठी एखादा माणूस आवडला की, नातं जुळलेलंच असतं. नातं जुळायला किंवा तयार व्हायला काही लागतं हेच मुळात त्यांना माहिती नसतं. माझ्या एका मैत्रिणीचा अनुभव. तिला आवडला एक मुलगा. सांगितलं त्याला. पटलं त्यांचं. आज ११ वर्षं झाली ते एकत्र आहेत. आणि त्यांना विचारही करावासा वाटला नाही नातं आहे का नाही याचा? प्रेम असणं हेच खूप असतं काहीजणांसाठी.

मी उठले आणि निघाले, तरी विचार मात्र तिथेच थांबलेले. त्या रेवाच्या ग्रुपमधल्या मुलींसारखीच आपलीही अवस्था झाली आहे. बरोबर असणं, आवडणं, कन्फेस कमिटमेंट, प्रेम, नतां या गोष्टी टप्प्याटप्प्याने होत जातात असाच आपला समज (?) होता. आपण विचारही केलेला नसतो. या गोष्टीचा कधी आणि नातं का रिलेशन असा प्रश्न येतो? काय करायचं हे आपल्यावर असतं, नातं नसणारं रिलेशन हवंय की, असं प्रेम ज्यात नातं आहे की, नाही हेदेखील आठवायला लागू नये.

निर्णय तुमचा आहे!!!

(सौजन्य : लोकप्रभा)

□

- राधिका सुरपूर

मो. : ९९८७८२९११२

विचारधन

मनोज आचार्य

समाज मान्यतांशी, धार्मिक समजुतींशी, पारंपरिक संकल्पनांशी स्त्रीला जोडत, आपला एकूणच समाज आजही अनेक अवाजवी अमानुष कृतींचे स्तोम माजवत असतो. मग ती हुंड्याची प्रथा असो, डाकीण प्रथा असो, स्त्रीचा वांझपणा असो या सगळ्यांत स्त्रियांना जितकं अपमानित करता येईल, तेवढं केलं जातं. हुंडा प्रथेमुळेच स्त्रीभ्रूण हत्या होत आहेत. विवाहाशी निगडित असणाऱ्या काही प्रथा तर आक्षेपार्हच आहेत. विवाह ठरवताना मुलीचा पगार मुलापेक्षा कमी असावा, अशी दोन्ही पक्षांकडून असणारी अपेक्षा ही भेदभावाचे प्रतीक नाही काय? बापाकडून नवऱ्यामुलाकडे मुलीची जबाबदारी गेली की, 'आमच्या मुलीला, भाचीला, बहिणीला खुश ठेवा हां!' अशा आविर्भावात असणाऱ्या विधींमध्ये एक व्यक्ती म्हणून त्या मुलीला असणाऱ्या स्वातंत्र्यापेक्षा, तिच्याकडे परावलंबी व्यक्ती म्हणून बघण्याची मानसिकताच अधिक दिसते. अशा कितीतरी गोष्टी सांगता येतील.

निरागस

निरुता भाटवडेकर

निरागसता ही निसर्गात, प्राण्यांत तसेच लहान मुलांमध्ये अधिक असते. काही गोष्टी परंपरेने चालत असतात. आम्ही बहिणी लहान असताना गौतमला आमच्या घरी खेळायला घेऊन यायचो. तोही आमच्यात रमायचा. काही वर्षांनंतर गौतमचा मुलगा विहंग आमच्याकडे यायला लागला.

त्याची पहिली आमच्या घरातील भेट चांगलीच आठवतेय... मोठ्यांनी रडला होता, तेव्हा मनात आलं... पुढे काय...? मग एके दिवशी मैत्रेयीने, त्याच्या आईने घरी आणलं व गुपचूप तिच्या ती घरी निघून गेली. ते त्याला जाणवलं मात्र रडला अजिबात नाही. मग येतंच राहिला व

होतं. मग मन वळवण्यासाठी काही अमिषं दाखवली जातात. आम्ही sea link जाणार आहोत. आई बाहेर जातेय... वगैरे वगैरे. त्याला भुलून स्वारी अखेर घरी जायला तयार होते. अर्थात स्वतःच्या घरी पोहोचल्यावर दाखवलेलं अमिष विसरूनही गेलेलं असतं. रागही येत नाही. उलट प्रश्नही नसतात कधी. इथे दिसते ती निरलस वृत्ती. कितीतरी वेळा त्याला सर्व फसवतात, अमिषं तर असतातच. तरीही विसरून जातात ही मुलं. मोठ्यांसारखी राग धरू राहत नाही. Ego ही नसतो कोणत्याही प्रकारचा.

परवाच त्याचा एक लालचुटूक रंगाचा मिकी-डोनाल्ड हा कार्टून चित्र असलेला टी-शर्ट मला भलताच आवडून गेला. त्याला विचारलं, देतोस का म्हणून... त्यावर चटकन उत्तर आलं की, तुला होणार नाही! कसलाही आडपडदा नाही, अभिनिवेश नाही.

याच मुलांना प्रेमदेखील उन्नत करता येतं. आमच्या घरी खेळायला आला की, त्याच्या शैला आजीचाच हात धरून फिरायला आवडतं. मग बाकीचे त्याच्या खिजगिणतीतही नसतात. ही वस्तू आपली, ती आपल्याकडेच राहिली पाहिजे ही उमजत समज यांच्यात येते

आईचा 'शिंगरू' कधी होऊन गेला ते कळलंच नाही. त्याची शैला आजी दिसली की, तो खणखणीत शैला आजीSSS अशी हाक देणार. त्या हाकेबरोबरच आजी आनंदून प्रत्युत्तर देणार... सकाळी सकाळी खिडकीतून ही हाळी असतेच.

विहंग घरी आला की, त्याला त्याची hot seat हवी असते. मग खेळ चालू होतात. कधी गॅरेज बांधायचे असते, तर कधी विहीर. हल्ली हल्ली पूल ही बांधायचा असतो आम्हाला. रंगात आलेल्या विहंगला मग घरी जायचं नसतं. घरून कोणी न्यायला आलं की, त्याचं एक मिनिटापासून ते पाच मिनिटापर्यंत असं चढत्या क्रमानं वेळेचं गणित सुरू

कुटून? हे काही कळत नाही. एक लहान मूल कितीतरी जणांशी नातं जोडतं. मग त्याला नावही देतं आणि हे सर्व लक्षात ठेवून. काही नाती त्यांनी जोडलेली असतात. जसं की, 'ऑरिओ'चा दादा. आता हे आपल्याला सुचेल का.... नाही. समोरची 'सुजाता' मावशी. तो हाक मारेस्तोवर आम्हाला तिचं नावंही माहीत नव्हतं. आमच्याच रोडवरील 'तेल'वाली बाई. एकदा विहंगला काही सांगितलं की, ते त्याच्या computer मध्ये पक्क सेव होऊन जातं. सगळ्यांना ही तल्लखता मिळत नाही.

आमच्या स्वयंपाकघरात कांदे-बटाटांच्या ट्रॉलीमध्ये लसणाचा गड्डा ठेवलेला असतो. त्याकडे विहंगचं बरोबर

लक्ष गेलं. गड्डा हातात धरून तो आम्हाला विचारता झाला, “हा मोदक तुम्ही इथे का ठेवलात?” आपण खरं तर नेहमी बघणारे, पण लसणाचा गड्डा व मोदक हे साम्य आमच्या लक्षात आलं नाही!

लहान मुलं व फुलं यांच्यात किती साम्य असतं नाही. दोघांना रंग असतात, उमलण्याची, बहरण्याची क्रिया सतत चालू असते. फुलांच्या रंगाचे कोणी कौतुक करा अथवा करू नका ती उमलण्याची थांबत नाही. ती आनंद देत असतात. मुलांचं ही अगदी तसंच आहे ना... त्यांच्या भावना निरागसतेनं ते व्यक्त करतच असतात.

विहंग आमच्याकडे असतो, तेव्हा घर चैतन्यमय करत असतो. त्याचं ते असणं नंतर आम्ही बराच काळ आठवत असतो. ती आठवण किती आनंददायी असते. त्याची ही निरागसता आणखी काही गोष्टींतून दिसून येते. कोरोनाकाळ सर्वांचाच कसोटी पाहणारा होता. याला ही चिमुकली मुलं अपवाद नाहीत. कोरोनाने मुलांचं बरंच काही हिरावून घेतलंय. त्यांची नैसर्गिकवृत्ती दडपली गेली. हे वय त्यांचं समवयस्क मित्रांबरोबर खेळण्याचं, बागेतल्या मोकळ्या हवेत, झोपाळ्यावर झुलण्याचं. या पिढीचं दुदैव की, या वयात मुखपट्टी घालून वावरावं लागतंय. तरीही ते मोठ्यांसारखं बेजबाबदार वागत नाहीत. पिल्लू आवजून मुखपट्टी घालून घेतं त्यात ते दिसतंही छान.

घरून प्रत्येक सांगितलेली गोष्ट तो व्यवस्थित लक्षात ठेवतो. त्याला घरचा पत्ता सांगितला आहे. त्याला विचाल्यावर तो पत्ता अगदी व्यवस्थित सांगतो.

गाड्या हा त्याचा वीक पॉईंट आहे. त्याला आत्तापासूनच गाडी चालवायची हौस आहे. गाडीतून बांद्रा-वरळी सी-लॅंक वरून फिरायला त्याला खूप आवडतं. अर्थात आठवड्यातून एकदाच ही संधी त्याला फक्त रविवारी मिळते. तो दोन वर्षांचा असताना घडलेला एक

प्रसंग आठवला की, अजूनही अंगावर काटा आणतो.

त्याची आजी म्हणजे सुप्रसिद्ध ज्येष्ठ गायिका सौ. रंजना जोगळेकर. त्या दादरच्या संस्कारभारती समितीच्या अध्यक्षही आहेत. त्यांच्या घरी समितीच्या बैठकीसाठी सदस्य जमले होते. बैठक संपल्यावर निघताना दारातच मंडळी बोलत उभी होती. कसं काय कोण जाणे, विहंग बाहेर पळाला व हे कोणाच्या लक्षातच आलं नाही. नशिवाने तो खालीच थांबला. गेटच्या बाहेर गेला नाही. असा हा चपळ... चार जीने व्यवस्थित उतरून खाली गेला याचं अजूनही नवलं वाटतं.

एकदा बुस्टर डोस घ्यायला स्वारी डॉक्टरांकडे येऊन धडकली. आल्या आल्या बाहेरच त्याने जाहीर केलं की, मी बी.पी. तपासायला आलोय! घरात किंवा टीव्हीवरील शब्द कानावर पडतच असतात. त्याचा त्याने केलेला अर्थपूर्ण वापर पाहा...!

लहान मुलांना वाढताना, बघताना आनंद असतो. त्यांना वाढवणं, संस्कार करणं, त्यांच्या जाणिव्या फुलवणं ही मोठी जबाबदारी असते. कळीचं फूल होतना फुलं नकळत आपल्याला आनंद देतात. फुले आनंद देतात हे त्यांनाही उमगत नाही. मुलांचंही तसंच आहे. त्यांना कळत नाही. आपण किती आनंद देत आहोत ते!

काही काळानंतर तो मोठा होईल, त्याला पंख फुटतील. तरीही लहानपणीची ‘निरागसता’ राहिल का...? येणारा काळच ठरवेल. मनात आलं की, आपणच ‘विहंग’ होण्याचा प्रयत्न करावा... म्हणतात ना... ‘लहानपण देगा देवा....’!!!

□

- निरुता भाटवडेकर

मो. : ९८२०६२२७०२

विचारधन

मनोज आचार्य

मनुष्य हा मन-प्रधान असलेला जीव आहे, असं म्हणण्याचं कारण असं आहे की, मनाला जशी अपेक्षा असते त्यानुसारच मनुष्याचं शरीर काम करत असतं. तेच खरं मनुष्याचं वैशिष्ट्य आहे. पण कधीकधी मन मनुष्याला दुविधेत टाकत असतं. इतकंच नाही, तर ते मनुष्याच्या नियंत्रणातदेखील राहत नाही आणि ते मनुष्याच्या देहावर कब्जा करतं. हे असं का होतं? त्याचं प्रमुख कारण म्हणजे आज प्रत्येक व्यक्ती ही भौतिक सुखात रमलेली आहे. त्या गुंतण्यातून स्वतःला बाहेर काढून आध्यात्मिक साधनेत मनाला केंद्रित करणं तिच्यासाठी खूप कठीण गोष्ट आहे. त्यातूनही एखाद्या व्यक्तीने थोडा वेळ काढून, आपलं मन साधनेत गुंतवण्याचा प्रयत्न जरी केला, तरी त्या व्यक्तीचं मन भौतिक जगातच विचरण करत असतं. याचं उत्तम उदाहरण म्हणजे, व्यक्तीच्या साधनेच्याच क्षणीसुद्धा पारिवारीक आणि सामाजिक समस्या मनात येऊन त्रास देत राहतात. त्यामुळे त्या व्यक्तीची साधना पूर्ण होत नाही.

नॉनस्टिक युग

शुभांगी पुरोहित

सध्याच्या युगाला 'अश्मयुगाच्या' धर्तीवर 'नॉनस्टिक' युग म्हटलं पाहिजे असं मला प्रकर्षानं वाटतं! स्वयंपाकघरात या नॉनस्टिकने क्रांती घडवली. बिडाच्या किंवा लोखंडी तव्यावर, चिकटू न देता धिरडी घालण्याचं कौशल्य गरजेचं राहिलंच नाही. बिना तेल-तुपाचे खाणाऱ्यांसाठी तर हे वरदानच!

नॉनस्टिकची भांडी घरात नसणारं घर आता शोधूनही सापडणार नाही. पूर्वी खेडेगावांमध्ये चुलीच असायच्या. ही नॉनस्टिकची भांडी चुलीवर वापरून चालत नाहीत, म्हणून गावांमध्ये बिडाची, लोखंडाची भांडी असत. आता गावागावांमध्ये सिलेंडर पोहोचले आणि त्यापाठोपाठ नॉनस्टिक भांडीही.

कोणत्याही नव्या संशोधनाचे दुष्परिणाम उशिराच लक्षात येतात. आहारातील लोहाचा, लोखंडी भांड्यांमुळे आपसूकच मिळणारा स्रोत आपण हद्दपार केला आणि लोहाच्या गोळ्या तयार करणाऱ्या कारखान्यांना भरभराटीचे दिवस आले. भली मोठी फी मोजून मग 'लोखंडी कढई वापरायला सुरुवात करा' हा अमूल्य सल्ला आहारतज्ज्ञाकडून घेतला. अजून त्याची अंमलबजावणी बाकी आहे. तरीही 'काहीही न चिकटून घेण्याचं' आकर्षण इतकं आहे की, अंमलबजावणी अंमळ जरा कठीणच दिसते आहे.

'चिकटू न देणं' हे फक्त अन्नपदार्थ आणि भांडी एवढंच मर्यादित नाही बर कां! food processor मुळे हाताला कणीक चिकटून घेण्याचीसुद्धा सवय राहिलेली नाही. पोळ्या करायचं मशीन असेल, तर पोळी लाटताना पण कणकेला

हात लावायची गरज नाही. पोळ्यांना तेल लावायला ब्रश मिळतो म्हणजे तेलाचादेखील स्पर्श नको हातांना! भाजीसुद्धा निवडलेली मिळते, चिरलेली मिळते. भाजी विकत घेतांना मात्र हाताळावी लागते. हल्ली घरपोच pack केलेल्या भाज्या मिळतात! जेवतांना मात्र हाताला पोळी भाजीचा स्पर्श होतो. डबा असेल, तर त्याला पर्यायच नाही. बाहेर जेवतांना काटे -चमचे अनिवार्यच. भात आणि डाळफ्रायसुद्धा चमच्याने खाणे सर्वमान्य आहे. हातांना आपण इतकं नॉनस्टिक केलंय की, तळणीत भजी हातांनी सोडता येतात हे विसरलो आहोत. हातांचा ताण घालवायला विकतचे लेप लावून स्वस्थ बसणं मान्य आहे, पण बेसनात हात घालणं मान्य नाही!

उरलेलं अन्न दुसऱ्या भांड्यात काढून ठेवतांना, बोटांनी नीट निपटून काढायचं असतं, दुधाचे पातेले घासायला टाकतांना कडेच्या सायीसकट टाकले, तर ओरडा बसायचा. अन्न किंवा साय अशी वाया घालवणे हा अन्नाचा, दुधाचा अपमान समजला जायचा. आता हातांना असा स्पर्श होणे टाळले का जाते? बेसिनच्या जाळीवरचे घासभर अन्न रोज कचरापेटीत जाते. चमचा अपरिहार्य का झालाय? अन्नाचा आस्वाद घेतांना डोळे, नाक, जिव्हा यांच्या सोबतीने बोटांना होणारा अन्नाचा स्पर्शसुद्धा सहभागी असतो. चमच्याचा अडसर का आवश्यक झालाय?

पावलांनादेखील आता मातीचं वावडं आहे. माती आहेच कुठे शिल्लक शहरात? मातीत पाय घालायची वेळ येते, तेव्हा सवयच नसल्याने पावले आक्रसलीच जातात.

मग मातीची ओळख करून घेण्यासाठी सुट्टीत 'मामाच्या गावाला' बुकिंग करून जावं लागतं! हल्ली तर पावलांना घरातल्या flooringचं पण वावडं आहे. स्लीपर्स, सपाता असतात ना सतत पायात!

नॉनस्टिक हात, नॉनस्टिक पावलं एकवेळ चालतील; पण मन नॉनस्टिक होऊ देता कामा नये. त्याचीच भीती वाटायला लागली आहे हल्ली! मनाचा हा निर्लेपणा बधीरतेकडे झुकणारा आहे. कोडगेपणाकडे जाणारा आहे. संवेदनशीलतेला बाधा आणणारा आहे. अंगाला काहीही लावून न घेण्याच्या वृत्तीला खतपाणी घालणारा आहे.

शेजारच्या घरात काय चाललंय हे समजत नाही, इथपासून माझ्या एकट्या राहणाऱ्या मावशीचं, आत्याचं, काका-काकूचं, आईवडिलांचं काय चाललंय, कसं

चाललंय तेच मला माहित नाही, इथपर्यंत परिस्थिती गंभीर झाली आहे.

मनाचा नॉनस्टिकपणा खरवडून काढायला हवाय. दुसऱ्याची वेदना, दुसऱ्याचं दुःख मनाला चिकटायला हवं! असं अस्वस्थ असलेलं मन पाहिलं तर हायसं वाटतं. घरात मृत्यू पावलेल्या कोण्या एकाच्या मृत्यूची कल्पना शेजाऱ्यांना, दुर्गंधीमुळे कळावी? ही बातमी वाचून जेव्हा काहींच्या डोळ्यांत का होईना अश्रू तरळले असतील आणि एखाद्याने जरी त्यातून शिकवण घेऊन एकाकी ज्येष्ठ नागरिकांसाठी काही कार्य करायचे ठरवले असेल, तरी हे आश्वासक आहे. सर्वच मने नॉनस्टिक नाही झाली आहेत! शरीरासाठी लोहाच्या गोळ्या तरी आहेत, मात्र मनाला काय देणार?

□

शारदोत्सव

